

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ГЕОЛОГО-ГЕОГРАФСКИ ФАКУЛТЕТ

Катедра „Регионална и политическа география“

МИГЛЕНА ИВАНОВА КЛИСАРОВА

**МОДЕЛИ ЗА ПРОСТРАНСТВЕНО РАЗВИТИЕ В БЪЛГАРИЯ -
КОНЦЕПТУАЛНА СЪЩНОСТ И ПРОБЛЕМИ (НА ПРИМЕРА НА
ВТОРИЧНИ ОБЛАСТНИ ЦЕНТРОВЕ)**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за получаване на
образователна и научна степен „Доктор“

01.08.02 – Икономическа и социална география – Регионално развитие

Научен ръководител: проф. д-р Марин Русев

София, 2018

Дисертационният труд е обсъден и насрочен за защита на разширено заседание на катедра „Регионална и политическа география“ към ГГФ на СУ „Св. Климент Охридски“, проведено на 24.01.2018 г.

Защитата на дисертационния труд ще се състои на от часа в зала № на СУ „Св. Климент Охридски“.

Материалите по защитата са на разположение в деканата на ГГФ, стая 254 (северно крило) на СУ „Св. Климент Охридски“, бул. „Цар Освободител“ № 15.

СЪДЪРЖАНИЕ

А. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	6
1. Актуалност на темата	6
2. Обект и предмет на изследването	7
3. Цел и задачи на изследването	7
4. Методи на изследване	8
5. Проблеми и ограничения на изследването	8
6. Структура на дисертационния труд	8
7. Публикации, свързани с дисертационния труд	9
Б. СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	10
Увод	10
ГЛАВА ПЪРВА. ОРГАНИЗАЦИЯ НА ПРОСТРАНСТВОТО: СЪЩНОСТ, МОДЕЛИ И ЗАКОНОМЕРНОСТИ	10
1.1. Теоретико-методологична същност на научните изследвания в областта на организацията на пространството	10
1.1.1. <i>Географската наука и пространствените изследвания</i>	10
1.1.2. <i>Парадигми в развитието на географската наука</i>	12
1.2. Пространствени модели и теории	14
1.2.1. <i>Моделите и пространствените изследвания</i>	14
1.2.2. <i>„Организация на пространството“ – теория, емпирика и политика</i>	15
ГЛАВА ВТОРА. ПРОСТРАНСТВЕНО РАЗВИТИЕ И ФОРМИРАНЕ НА СЕЛИЩНАТА МРЕЖА В БЪЛГАРИЯ	17
2.1. Възникване и развитие на селищата и селищната мрежа в България	17
2.1.1. <i>Фактори за формиране на селищата по българските земи</i>	17
2.1.2. <i>Формиране на селищната мрежа през различни етапи на историческо развитие</i>	18
2.2. Селищната мрежа и пространственото развитие през призмата на действащата нормативна уредба	18
2.2.1. <i>Промени в АТУ на България в периода 1900–2017 г.</i>	18
2.2.2. <i>Нормативна рамка в областта на АТУ, пространственото и регионалното развитие в страната</i>	18
ГЛАВА ТРЕТА. КЛАСИФИКАЦИЯ, ЙЕРАРХИЯ И МЯСТО НА ГРАДСКИТЕ ЦЕНТРОВЕ В МОДЕЛИТЕ ЗА ПРОСТРАНСТВЕНО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИЯ	20
3.1. Класификации на АТ и ТЕ в страната	20
3.1.1. <i>Традиционни научни подходи за класификация на селищата</i>	20
3.1.2. <i>Съвременна административна класификация и йерархия на АТ и ТЕ</i>	20
3.2. Място на градските центрове в разработените модели за пространствено развитие на страната	21
3.2.1. <i>Концепция за териториално-урбанистична структура съгласно НСРР 2012-2022 г.</i> ..	21
3.2.2. <i>Йерархия на градските центрове и модели за пространствено развитие съгласно НКПР 2013-2025 г.</i>	22

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА. ЗНАЧЕНИЕ НА ВТОРИЧНИТЕ ОБЛАСТНИ ЦЕНТРОВЕ ЗА ПРОСТРАНСТВЕНОТО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИЯ.....	24
4.1. Пространствена структура на административните областни центрове в страната ..	24
4.2. Гравитационни сили в пространството на страната – „притегляне“ на областните центрове спрямо гр. София ..	26
4.3. Ранжиране на областните центрове в страната на база налични функции ..	30
4.4. Пространствено развитие в България на примера на вторични областни центрове	34
4.4.1. <i>Пространствено развитие на примера на гр. Сливен и гр. Нова Загора ..</i>	<i>35</i>
4.4.2. <i>Пространствено развитие на примера на гр. Пловдив и гр. Асеновград ..</i>	<i>37</i>
4.4.3. <i>Пространствено развитие на примера на гр. София и останалите областни административни центрове в ЮЗР от ниво 2 – Благоевград, Перник и Кюстендил.....</i>	<i>39</i>
ЗАКЛЮЧЕНИЕ ..	41

СПИСЪК НА ИЗПОЛЗВАНИТЕ СЪКРАЩЕНИЯ

АМ	Автомагистрала
АТЕ	Административно-териториална единица
АТУ	Административно-териториално устройство
ВУЗ	Висше учебно заведение
ДМСГД	Дом за медико-социални грижи за деца
ЕС	Европейски съюз
ЗАТУРБ	Закон за административно-териториалното устройство на Република България
ЗЗТ	Закон за защитените територии
ЗМСМА	Закон за местното самоуправление и местната администрация
ЗРР	Закон за регионалното развитие
ИПГВР	Интегриран план за градско възстановяване и развитие
НИГ	Нова икономическа география
НКПР	Национална концепция за пространствено развитие
МБАЛ	Многопрофилна болница за активно лечение
НСРР	Национална стратегия за регионално развитие
ОП	Организация на пространството
ОПР	Общински план за развитие
ОСР	Областна стратегия за развитие
Шл	Пространствено планиране
РПР	Регионален план за развитие
РСРР	Регионална схема за пространствено развитие
СБАЛ	Специализирана болница за активно лечение
ТЕ	Териториална единица
ЦНСТ	Център за настаняване от семеен тип
ЮЗР	Югозападен район от ниво NUTS 2
ЮИР	Югоизточен район от ниво NUTS 2
ЮЦР	Южен централен район от ниво NUTS 2

А. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Актуалност на темата

Актуалността на темата на дисертационния труд се базира на три основни предпоставки. Първата е свързана с една от основните отличителни черти на протичащите обществени процеси, изразяваща се в тяхното пространствено измерение и обвързаност с категорията „пространство“.

Пространството е основна категория в концепциите на обществените науки, разглеждащи го като „земно пространство“, „формална структура на порядък“, обществено пространство – обединяващо понятие на социалната и икономическата концепция (Стоянов, 2009).

Вторият аспект на актуалността произтича от значението на моделите и тяхното приложение за целите и нуждите на пространствените изследвания. Различните функции и характеристики на моделите ги превръщат в основен инструмент за изследване на социално-икономическите процеси.

Представлявайки опростена репрезентация на реалността, моделите разкриват пространствените измерения на реално съществуващи процеси и явления. Пространствените модели имат ключова роля за изясняването на редица важни въпроси, свързани с различни аспекти на общественото развитие. В зависимост от своята насоченост, моделите търсят отговори и се стремят към извеждане на закономерности в областта на локализацията на икономическите дейности, разпределението на населението, размера и разпределението на градовете и много други въпроси с пространствено измерение (Harvey, 1969; Laudan, 1990).

Една от основните характеристики на моделите – тяхната селективност позволява минимизиране влиянието на определени фактори и елементи от реалността, които са без значение за дадено изследване. По този начин е възможно да се акцентира върху онези от тях, които съответстват на целите и нуждите на изследването. Важна черта на моделите е техният прогностичен елемент, позволяващ извършването на допускания и прогнози за бъдещото развитие и проявление на изследваните обекти (Suppes, 1962).

Третият аспект на актуалността на темата е свързан с йерархията на градските центрове и тяхното място в моделите за пространствено развитие на страната, разработени за нуждите на действащата нормативна уредба в България. Ключово място сред документите за планиране на пространственото и регионалното развитие в страната заемат Националната концепция за пространствено развитие (НКПР) 2013-2025 г. и Националната стратегия за регионално развитие (НСРР) на Република България 2012-2022 г.

Двата документа класифицират градовете центрове на общини в страната в пет йерархични нива в зависимост от техния териториален ареал на влияние. По смисъла на централните места на В. Кристалер всеки център от по-горно ниво изпълнява и функциите на център от по-ниските нива. Разработената йерархична система от градове

центрове съгласно модел „изходно състояние“ на НКПР определя 35-те града от 1-во, 2-ро и 3-то йерархично ниво като основни урбанистични полюси на растеж и развитие.

НКПР разглежда различни пространствени модели за развитие на националната територия, представящи песимистичен – „краен моноцентризъм“, оптимистичен – „краен полицентризъм“ и определеният като най-подходящ модел на „умерен полицентризъм“. Тези модели влизат в ролята на различни възможни сценарии за пространствено развитие на страната, като за всеки от тях са характерни определени особености в развитието на централните от различните йерархични нива.

За нуждите на изследването е извършен анализ на пространственото развитие на различни териториални нива в страната – национално, регионално (ниво NUTS 2), областно, общинско, ниво населено място. Възприетият подход позволява съпоставяне на предвижданията на модел „умерен полицентризъм“ с особеностите, които в действителност характеризират пространственото развитие в България.

2. Обект и предмет на изследването

Обект на изследване са пространствените модели за развитие в България в контекста на тяхната роля на различни сценарии за пространствено развитие на националната територия.

Предмет на изследване са основните характеристики и отличителни черти на тези модели с акцент върху значението на вторичните областни центрове за пространственото развитие на страната. Разгледаните в изследването модели на примера на вторични областни центрове представляват типични примери за пространствено развитие в България.

Поставеният акцент върху вторичните областни центрове се свързва със следните особености на пространственото развитие на страната:

- Изключително доминантна позиция на столичния град София над останалите 26 административни областни центъра в страната;
- Наличие на малък брой центрове в отделните административни области, изпълняващи отредените им по смисъла на действащата нормативна уредба районообразуващи функции.

3. Цел и задачи на изследването

Целта на изследването е насочена към разкриване на концептуалната същност и проблеми, свързани с различните модели за пространствено развитие в страната, на условията за развитие на градските центрове от различен ранг и на техните районообразуващи функции.

За изпълнение на така формулираната цел се търси решение на следните основни групи изследователски **задачи**:

- Изясняване на теоретико-методологичната същност на научните изследвания в областта на ОП и анализ на пространствените модели и теории в контекста на значимостта им за изследването;
- Анализ на възникването и развитието на селищната мрежа в страната през призмата на различните фактори за развитие и на нормативната уредба в областта на разглежданата проблематика;
- Анализ на класификациите на АТ и ТЕ и на мястото на градските центрове в моделите за пространствено развитие, разработени за нуждите на действащата нормативна уредба;
- Изясняване значението на вторичните областни центрове за пространственото развитие на страната и представяне на пространствени модели на примера на вторични областни центрове в ролята на типични примери, характеризиращи пространственото развитие на страната.

4. Методи на изследване

Интердисциплинарният характер на разглежданата проблематика се свързва с необходимостта от използване на широк спектър от подходи и методи на изследване за изпълнение на поставените цел и изследователски задачи. За нуждите на изследването са използвани следните групи подходи: исторически, пространствен, системен. Приложение намират следните общонаучни методи на изследване: документален, сравнителен анализ, математико-статистически, логическо моделиране. Сред използваните частни методи са: географско описание, географския анализ и синтез, картографски анализ и ГИС, изследване на конкретни случаи (case-studies).

5. Проблеми и ограничения на изследването

От теоретико-методологична гледна точка като най-съществен проблем при разработването на дисертационния труд може да се посочи възможността за различно тълкуване на понятието „вторичен областен център“ както в контекста на АТУ, така и извън него. Отчитайки тази „опасност“, за целите на изследването е приета следната работна дефиниция:

„Вторичният областен център може да бъде административен център на област или община или град, при който са налице функции, характерни за центъра от най-висок ранг, имащи допълваща и/или конкурентна позиция към него“.

6. Структура на дисертационния труд

Дисертационният труд се състои от увод, четири глави и заключение с общ обем 177 страници. Отделно са включени списък на използваната литература, списък на таблиците, списък на фигурите и приложения. В библиографската справка са посочени 175 източника на кирилица и латиница. В допълнение са посочени 16 нормативни

документа и 16 интернет адреса. Дисертацията съдържа 18 таблици, 50 фигури и 14 приложения. Номерата на всички включени в автореферата фигури и таблици съвпадат с тяхната номерация в дисертационния труд.

7. Публикации, свързани с дисертационния труд

Клисарова, М. (2018) Значение на моделите за пространствените изследвания. – В: Сп. Геополитика, бр. 2 (под печат).

Stoychev, K., M. Klisarova, V. Zarkov (2015) Case Study of Vidin – Zaječar (Northwest Bulgaria-Eastern Serbia. Project: Crossing the borders. Studies on cross-border cooperation within the Danube Region. Available:

http://institute.cesci-net.eu/tiny_mce/uploaded/EUSDR_Part_Two_09_VidinZajecar.pdf

Stoychev, K., M. Klisarova, V. Zarkov (2015) Case Study of Ruse – Giurgiu. Project: Crossing the borders. Studies on cross-border cooperation within the Danube Region. Available:

http://institute.cesci-net.eu/tiny_mce/uploaded/EUSDR_Part_Two_04_Ruse-Giurgiu.pdf

Б. СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Увод

В увода се обосновава актуалността на темата. Определят се обекта и предмета на изследването. Формулира се цел на изследването и свързаните с нейното постигане задачи, използваните подходи и методи на изследване, както и най-съществените трудности и ограничения на изследването.

ГЛАВА ПЪРВА. ОРГАНИЗАЦИЯ НА ПРОСТРАНСТВОТО: СЪЩНОСТ, МОДЕЛИ И ЗАКОНОМЕРНОСТИ

В първа глава е извършен анализ на научните изследвания в областта на ОП, на пространствените модели и теории. Разгледано е мястото на географската наука в пространствените изследвания и е извършен преглед на парадигмите в нейното развитие, на теориите и моделите за ОП. Този елемент се отличава с важен принос за изясняването на използвания понятиен апарат в областта на разглежданата проблематика.

1.1. Теоретико-методологична същност на научните изследвания в областта на организацията на пространството

1.1.1. Географската наука и пространствените изследвания

Корените на географията са поставени още в древността, но нейното развитие като модерна дисциплина се случва в Европа в периода 1750-1900 г. Географията винаги се е свързвала с изследването на „места или площи“, а пространствените изследвания винаги са заемали основно място в географската наука (Robinson, 1976).

Протичащите обществени процеси винаги са давали отражение върху развитието на всички обществени научни направления. Тези процеси имат пространствено измерение и са неизменно свързани с категориите „място“ и „пространство“. Това не означава, че тези категории са географски процеси или явления, но разкрива ключовото място на географските концепции за развитие и организация на пространството във всички обществени процеси (Стойчев, 2012).

Стоянов (2009) разграничава две направления при използването на понятието пространство – всекидневно и научно разбиране. В съответствие с обекта на изследването е поставен акцент върху разбиранията за пространството като „земно пространство“, „формална структура на порядък“ и обществено пространство (социална и икономическа концепция).

Научното разбиране за „земното пространство“ акцентира върху взаимоотношението „природно пространство – човек“ и доминира географията от 19 в. Основни представители са основоположниците на немската антропогеографска школа – Ал. фон Хумболт, К. Ритер, Фр. Ратцел, Ф. фон Рихтхофен (Стойчев, 2012).

Началото на „географията на човека“ се поставя от Ратцел, който разглежда човека детерминиран в зависимостта си от природните дадености. Разбиранията за водещия елемент в отношението „човек-природа“ се променят от нач. на 20 в. „Бащата“

на модерната френска хуманитарна география Пол Видал дьо ла Блаш разглежда природния околнен свят от гл.т. на възможностите, които дава на човека (геопосибилитет), а не като детерминиращ фактор (Стоянов, 2009).

Пространството като „формална структура на порядък“ е разглеждано като метрична рамка при локализирането на обекти върху земната повърхност. Това разбиране е в центъра на редица опити за създаване на пространствени теории от регионалните науки, към които се включват класическите шандортни теории на Й. фон Тюнен, А. Вебер, В. Кристалер, както и опитите за моделиране на поведението в пространството от бихейвиористката социология (пак там).

Относно „общественото пространство“, Стоянов (2009) посочва, че социалната концепция разглежда пространството като аспект на социалния свят, но същевременно то заема ключова роля в класическата икономическа теория. През неокласическия етап идеята за пространствената детерминираност се преодолява. От 40-те години на 20 в. икономгеографските модели се разширяват чрез включване на пространството в теориите на равновесието. Пример в тази насока са изследванията на А. Льош и У. Айзард.

Русев (2008) подчертава фундаменталното значение на пространството за географията и отбелязва, че неговата същност се интерпретира многостранно в зависимост от конкретните изследователски акценти. Гешев (1997) определя географското пространство като „усвоеното (достигнатото) земно и надземно пространство“. Според Карастоянов (2007) „географското пространство в най-общ план може да се приеме като философска концептуална категория, като обективна и всеобща форма на съществуване на географските обекти в пределите на глобалната геосфера“. Колев (2008) посочва, че „географското пространство всъщност представлява достъпната за използване от човечеството част от географската обвивка на Земята“.

Христов (1994) отбелязва, че „не прави голяма разлика между географското пространство и територия“ и посочва, че в България географското пространство звучи по-общо, по-астрономическо и философски абстрактно, докато територията е считана за „приземно географско пространство заедно с всички прилежащи му елементи – въздух, води, почви и др.“.

Различните разбирания за пространството отразяват гледните точки на различни автори и научни школи, чиито изследвания се отнасят към даден клон на научното познание и към определен етап на общественото развитие. Влаганият смисъл при използването на понятието е в пряка зависимост от нуждите на конкретното изследване. Настоящият анализ разглежда пространството в контекста на неговата ключова роля на основна категория в концепциите на обществените науки.

Всекидневното и научното разбиране за пространството като понятие, са обект на интерес на всеки етап от развитието на науката и обществото. Географията и пространството се намират в неразривна свързаност и цялост помежду си. В подкрепа на посоченото са следните думи на Berry (1964): „географската гледна точка е пространствената, интегрирането на концепции и процеси от географа се отнасят

до пространствените разположения и разпределения, до пространствената интеграция, до пространствените взаимодействия и организация, до пространствените процеси“.

1.1.2. Парадигми в развитието на географската наука

Утвърждаването на съвременния научен инструментариум в областта на пространствените изследвания се свързва с влиянието на различни научни парадигми, доминирали географията през даден етап от нейното развитие.

Анализът обхваща периода от т.нар. регионална парадигма, отличаващ се с изместване на пространствения фокус на географските изследвания от глобалните региони към ограничени в териториален и ресурсен план места. Уникалният географски локалитет, формиран на база природни или обществени фактори – регионът, се утвърждава като основна географска единица на изследване (Стойчев 2012).

Ключово място в утвърждаването на регионалната парадигма заема американският географ Р. Хартшорн. Той дефинира региона като основна географска единица на изследване и подчертава, че регионите определени на база природни признаци, ще бъдат различни от тези, идентифицирани на база икономически особености. Хартшорн отдава на икономическите условия водещо значение при регионализацията, като според него не съществува разлика между икономическа и регионална география (A Companion..., 2000).

Регионалната перспектива на Хартшорн се фокусира върху събирането на данни за регионите, тяхното описание и класифициране. Според него, географията не може да бъде точна прогностична наука, а регионалният подход и икономическата география трябва да бъдат описателни. Най-големият принос на икономгеографските изследвания през този период се състои в придадения научнообоснован вид на съществуващите регионални различия (Стойчев, 2012).

Периодът се свързва и с утвърждаването на неокласическите икономически теории, а според някои съвременни учени – и със зараждането на първите теории за регионално развитие.

Следващият етап от развитието на географската наука се свързва с навлизането на математически методи в географските изследвания. Утвърждаването на т.нар. количествена революция се свързва с описателния характер на географските изследвания, довел до нуждата от преосмисляне на методите и подходите за анализ в географията.

Нейното начало се поставя от един от първите критици на регионализма на Хартшорн – американският географ Ф. Шафер. Според него, географията трябва да преодолее описателния си характер и да се насочи към формулирането на географски закони като основна нейна задача (Schaefer, 1953).

В България значимостта на математическите методи и подходи за географията е подчертана от Христов (1994). Значителен принос за утвърждаването на

количествените подходи в географските изследвания във Великобритания имат географите П. Хагет и Р. Чорли.

През 50-те години на 20 в. като научна дисциплина възниква регионалната наука, а икономическата география се утвърждава като пространствена наука. Нейното възникване се свързва с американския икономист У. Айзард, според който най-голяма аналогия съществува между регионалната наука и приложната география. Стойчев (2011) отбелязва, че съвременните научни пространствени изследвания се характеризират най-вече от регионалната наука на Айзард.

Периодът се отличава с нарастване значението на икономическите райони в страните, преосмисляне на традиционните локализационни фактори и обогатяване на методическия апарат на научните изследвания (Стойчев, 2012).

След 60-те години на 20 в. географията навлиза в отрасловата парадигма, с което се поставя началото на т.нар. „вертикален разрез“ в регионалните изследвания. Наблюдава се задълбочено изучаване на проблемите на регионите с фокус върху изграждащите ги йерархично обусловени елементи, както и върху факторите, които ги обуславят.

В периода на „отраслевизма“ възникват теориите от типа „център-периферия“, породени от засиления интерес към някои райони, изпъкващи като „носители на растеж“. Те се базират на редуването на равновесно и неравновесно състояние между ядрото и неговата периферия, като балансът между тях се дължи на функционалната зависимост между тях.

Към този период се отнася теорията на Г. Мюрдал за кумулативните източници на растежа. Myrdal (1957) е противник на теориите на равновесието, като според него районите центрове на растеж концентрират по-голямата част от икономическата активност и сами се открояват от периферията. Близка до тези възгледи е теорията за неравновесното развитие на А. Хиршман, която се базира на предаването на икономически импулс от по-силно към по-слабо развитите сектори (Hirschman, 1958).

На идейната основа, че изграждането на инфраструктура или икономически дейности в дадено селище или район оказва влияние върху цялостното му развитие, се базира теорията за дифузия на нововъведенията на Т. Хагерstrand, който изследва пространственото възникване и разпространение на иновации.

Важно значение за отраслевизма има теорията за осите и полюсите на растежа на Ж. Бувевил. Според него, ако група специализиращи производства се развиват като източници на растеж, те ще осигуряват значителни междинни поръчки на други производства в региона, създавайки мултиплициращ се в пространството ефект (Boudeville, 1968).

Системно-структурната парадигма в географията се възприема от средата на 20 в. и се свързва с възможността за съчетаване на количествени и качествени методи на изследване. Като основни обекти на изследване се обособяват социално-икономическите системи и териториални структури. Идеите на регионализма се възраждат на ново йерархично ниво като се поставя акцент върху района като система, изградена от други по-малки системи (Стойчев, 2012).

На съвременния етап, географията се намира в информационно-проблемната парадигма, отличаваща се с общонаучен характер на използваните научни понятия. Сред основните задачи на географските изследвания се откроява анализът на икономическите дейности в определено географско пространство (пак там).

През 90-те години на 20 в. възниква научното направление „нова икономическа география“, чиято теоретична рамка се базира на „икономиите от натрупванията“. Отличителна черта на теоретичната рамка, разработена от носителя на Нобелова награда за икономика – П. Кругман, е добавянето на поведенческа логика към съществуващите локализационни теории.

1.2. Пространствени модели и теории

1.2.1. Моделите и пространствените изследвания

Анализът е насочен към изясняване на същността и основните характеристики на моделите, създавани и използвани за нуждите на пространствените изследвания. Социално-икономическите процеси се характеризират с пространствено измерение, чието изследване е възможно чрез прилагането на модели, целящи да разкрият и „обяснят“ пространствените измерения на изследвания процес или явление.

Конструирането на пространствените модели съпътства обществените науки през всички етапи от тяхното развитие. Моделите заемат важно място в опитите за извеждане на закономерности в протичащите процеси, свързани с разпределението на градските центрове, концентрацията на населението, локализацията на икономически дейности и др. (Harvey, 1969; Laudan, 1990).

На съвременния етап от научното развитие е *„общоприето, че моделите са „идеализации“, „абстракции“ или „опростявания“, предназначени да отразят даден аспект на (социалната) реалност“* (Casti, 1998; Clark, 1998).

Haggett (1965) разглежда моделите като идеализирана и опростена репрезентация на реалността, конструирана чрез процес на абстракция. Според Askoff et al. (1962) при използването на понятието „модел“ обикновено се влагат различни разбирания: като съществително име, предполагащо „представяне“; като прилагателно – в смисъл на „определена степен на съвършенство“; като глагол със значение „да се докаже/покаже същността на нещо“.

Според Chorafas (1965) моделът трябва да бъде достатъчно опростен, за да бъде разбираем, достатъчно представителен (да обхваща целия кръг от възможни последиствия), но и достатъчно сложен, за да представи точно изследваната система.

Сред основните функции на моделите са психологическа, организационна, логична, нормативна, систематична, конструктивна.

Различните характеристики и свойства на моделите предполагат наличието на редица „опасности“ при тяхното разработване. Опростяването на реалността може да доведе до структуриране на фалшива корелация и неправилна прогноза. Kaplan (1964) подчертава, че приближаването на модела до „нереалността“ може да е причина за неоправдани аналогии в различни области. Модел, несъответстващ напълно на целите

на дадено изследване е силно символичен (формализирана представа за реалността) и опростен (опит да се построи по-точна структура, отколкото данните позволяват). Конструирването и прилагането на такива модели крие риск от неподходящо, дори неправилно прогнозиране относно реални процеси и явления.

Относно значимостта на моделите следва да подчертаем, че макар и по дефиниция протичащите процеси и явления да са различни, по-ползотворно за науката и практиката е те да се разглеждат в контекста на общовалидните им характеристики, вместо да се поставя акцент върху техните индивидуални отклонения и различия.

1.2.2. „Организация на пространството“ – теория, емпирика и политика

Анализът разглежда категорията ОП през призмата на триадата „теория – емпирика – политика“. Поставен е акцент върху теориите и моделите, представящи възгледите относно факторите за пространствена организация, доминиращи различните етапи на обществено развитие.

Изследванията на пространствената организация заемат важно място в съвременната география и имат съществен принос за утвърждаването ѝ като приложна наука. Под една или друга форма, идеята за ОП съществува през всички етапи на общественото развитие.

Сред предшествениците на днешната ОП са дейности, включващи отнемането на площи и разпределението им по предназначение, тяхната защита, облагородяване и управление. Формирането на Европейската политика за ОП започва през 70-те години на 20 в. и се свързва с провежданата от ЕС активна регионална политика (Стоянов, 2009).

ОП и ППл са модерни понятия, чието развитие в науката и практиката започва през 20 в. Те се разглеждат като една от сферите на действие на географията, при което нейната главна цел е изследването на пространството. В теоретичен план ППл представлява част от ОП, въпреки че често двете понятия се разглеждат като равностойни. Според повечето дефиниции за ОП то описва съществуващото, но и желаното състояние на дадено пространство, както и дейностите за постигането му (пак там).

За целите на анализа на ОП се използват образци/идеали или концепции в тяхната роля на желано бъдещо състояние в развитието на дадено пространство. Те представляват помощно методическо средство, чието реализиране е възможно чрез конкретизирането им в стратегически цели и концепции за действие на различни териториални нива на планиране (Стаменков, 2014).

Стоянов (2009) посочва, че основна задача на концепциите за ОП е тяхното операционализиране, състоящо се в свързване на ръководните цели и принципи със съответни инструменти и политики.

Основополагащо място в теоретичния фундамент на ОП заема разпределението на хората и техните дейности в пространството – въпрос, който често бива поставян в статични и динамични теоретични модели, поделени на „традиционни“ и „нови“. Най-старите традиционни статични теории включват т.нар. „щандортни теории“,

фокусирани върху местоположението, локацията. Към статичния традиционен пространствен подход се отнасят теориите на Тюнен, Лаунхардт, Вебер, Кристалер, Льош, а към динамичните традиционни – теорията за растежа и теорията за поляризацията. Новият теоретичен подход включва пространствените икономически теории от последните две десетилетия на 20 в., акцентиращи върху транспортните разходи и нарастващите ефекти от мащаба – НИГ.

Много от теориите и моделите за ОП възникват за една цел, а в ППл се прилагат за друга – операционализиране на съответната теория, водещо до създаването на концепция. Типичен пример е теорията за централните места на В. Кристалер, представляваща щандортна теория за локализация на третичния сектор, която за целите на ППл бива приведена като концепция за централните места – придаване на нормативни функции (Стоянов, 2009).

Идеите на Тюнен, Вебер, Кристалер и Льош намират отражение в изследванията на Isard (1956, 1960), Chorley (1962, 1964), Bunge (1966), Haggett (1965, 2001), Harvey (1996) и др. Прилагайки системния подход те усъвършенстват пространственото моделиране, акцентирайки върху влиянието на нови фактори с различен характер, имащи отношение към териториалната организация на икономиката.

Сред разгледаните в анализа концепции за ОП са концепцията за централните места, за децентралната концентрация, за ендегенното и за полицентричното развитие.

Макар и формално политиката за ОП да не се отнася към политиките на ЕС, фактически тя се провежда като регионална и кохезионна политика. Възприемането на необходимостта от провеждане на обща европейска политика за пространствено развитие се затвърждава през 90-те години на 20 в. Оттогава започва регулярно провеждане на неформални срещи на СЕМАТ¹ и тяхното утвърждаване в областта на ОП. Европейската интеграция и териториално разширение на ЕС водят до засилване на актуалността и придобиването на нови трансгранични измерения на ОП (пак там).

Във връзка с наблюдавания нов засилен интерес към градовете след обявяването на НИГ, е поставен фокус и върху появилите се изследвания на размера и разпределението на градовете. Сред тях са изследванията в областта на: правилото „ранг–размер“ на Зипф, връзката на градския растеж със Закона на Гибрат (за пропорционалния растеж) и със Закона на Парето и др.

¹ Европейска конференция на министрите, отговарящи за териториалното устройство (СЕМАТ).

ГЛАВА ВТОРА. ПРОСТРАНСТВЕНО РАЗВИТИЕ И ФОРМИРАНЕ НА СЕЛИЩНАТА МРЕЖА В БЪЛГАРИЯ

Анализът във втора глава проследява особеностите във възникването и развитието на селищата и селищната мрежа по българските земи. Разгледани са факторите за формиране на селищата с акцент върху промените в техните функции, настъпващи под влиянието на различните фактори за развитие.

Поставен е акцент върху следните особености на селищната мрежа, имащи отражение върху пространственото развитие:

- Роля и значение на факторите за формиране на селищата през различни етапи на общественото развитие;
- Формиране на селищната мрежа през различни исторически етапи;
- Развитие на селищната мрежа през призмата на действащата нормативна уредба.

2.1. Възникване и развитие на селищата и селищната мрежа в България

2.1.1. Фактори за формиране на селищата по българските земи

Съвременната селищна мрежа в България е резултат от дълго историческо развитие, протекло под комплексното влияние на различни фактори, променящи своето влияние и значение през отделните периоди.

За целите на изследването факторите за формиране и развитие на селищата са отнесени към две големи групи – природни и обществени.

Разгледаните примери за въздействието на природните и обществените фактори потвърждават тяхната ключова роля за възникването и развитието на селищата на всеки етап от общественото развитие. Природните фактори доминират по-ранните периоди на човешката цивилизация. Въпреки отслабеното им значение, могат да бъдат посочени примери за тяхното отражение върху някои съвременни особености на различни аспекти на развитие. Типични са примерите, свързани с тяхното влияние върху съвременните особености на пътната и селищната мрежа. Конфигурацията на пътната мрежа и локализацията на голяма част от селищата в страната, са резултат от влиянието на природните фактори, оказали своето определящо значение през минали периоди на развитие.

В условията на променящи се социално-икономически реалности, обществените фактори постепенно придобиват все по-голямо значение за формирането и условията за развитие на селищната мрежа. Въпреки че на съвременния етап на развитие те се отличават с водещо значение, двете групи фактори (природни и обществени), трябва да се разглеждат в контекста на тяхното съвместно влияние върху общественото развитие.

Водещо значение в условията на съвременните социално-икономически реалности имат икономическите и политическите фактори, предопределящи в най-голяма степен функциите на селищата и облика на селищната мрежа.

2.1.2. Формиране на селищната мрежа през различни етапи на историческо развитие

Функциите, характеризиращи дадена територия през определен етап от нейното развитие, са сред основните причини за формирането на постоянни селища. Анализът проследява особеностите в развитието на селищната мрежа и характерните функции на селищата по времето на траките, римляните, славяните, прабългарите, периода на османско владичество и след Освобождението (до наши дни вкл.). Разгледани са особеностите, оказващи влияние върху облика на селищата и селищната мрежа по българските земи през отделните етапи на историческо развитие.

2.2. Селищната мрежа и пространственото развитие през призмата на действащата нормативна уредба

2.2.1. Промени в АТУ на България в периода 1900–2017 г.

Съвременното АТУ на България е резултат от множество промени, извършвани през различните периоди на развитие. Последната промяна в структурата на селищната мрежа е извършена през 1995 г. с приемането на ЗАТУРБ, уреждащ създаването на АТ и ТЕ в страната и извършването на административно-териториални промени.

Анализът разглежда основните белези и особености на АТЕ в страната – областите и общините.

2.2.2. Нормативна рамка в областта на АТУ, пространственото и регионалното развитие в страната

Анализът представя информация за основни понятия, дефиниции и други важни акценти, насочени към изясняване на използвания понятиен апарат в областта на разглежданата проблематика.

Нормативната рамка в областта на АТУ урежда създаването на АТ и ТЕ в страната и извършването на административно-териториални промени (ЗАТУРБ), както и обществените отношения, свързани с местното самоуправление и местната администрация (ЗМСМА). Ключово място в процеса на планиране на пространственото и регионалното развитие заема ЗРР.

Системата от документи за планиране на пространственото развитие в България обхваща НКПР, РСПР на район от ниво 2 и РСПР на област. Тези йерархично съподчинени документи определят стратегия за интегрирано пространствено развитие при отчитане потенциала на територията и принципите за балансирано устойчиво развитие.

Действащата към момента НКПР обхваща периода 2013-2025 г. Документът определя стратегията за развитие на националната територия и връзките ѝ със съседни страни и региони и дефинира дългосрочните перспективи и цели за пространствено развитие на страната.

Стратегическото планиране на регионалното развитие обхваща разработването и актуализацията на система от документи за постигане на устойчиво интегрирано

регионално и местно развитие. Тези документи изпълняват ролята на основа за програмирането на регионалното развитие и са представени от НСРР, РПР, ОСР, ОПР и ИПГВР.

Действащата към момента НСРР обхваща периода 2012-2022 г. Документът определя дългосрочните цели и приоритети на държавната политика за регионално развитие на страната.

ГЛАВА ТРЕТА. КЛАСИФИКАЦИЯ, ЙЕРАРХИЯ И МЯСТО НА ГРАДСКИТЕ ЦЕНТРОВЕ В МОДЕЛИТЕ ЗА ПРОСТРАНСТВЕНО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИЯ

3.1. Класификации на АТ и ТЕ в страната

Анализът акцентира върху методологичната същност на класификацията като понятие и нейното значение за науката и практиката. Разгледани са различни класификации на селищата в България, насочени към определяне на конкретни техни признаци, имащи значение за целите на съответното изследване. Анализирани са класификациите на АТ и ТЕ, разработени за нуждите на различни нормативни документи за пространствено и регионално развитие.

3.1.1. Традиционни научни подходи за класификация на селищата

Класификацията представлява подреждане на изследваните обекти по различни признаци, в резултат на което те получават определени характеристики и стават съизмерими помежду си. Класификацията на селищата може да се определи като ранжиране по определени признаци, позволяващи количествено измерване и качествено характеризиране. По този начин се разкриват качествени различия между тях, служещи за формиране на определен йерархичен ред (География..., 2002).

Посочени са примери за класификации на селищата в страната, базиращи се на различни критерии – демографски, териториални (площни), социални, икономически, технически, физикогеографски. Разгледани са класификации, извършени на база икономически профил, географско положение, височинни пояси, брой население, селищни и транспортни функции, административно положение и др.

3.1.2. Съвременна административна класификация и йерархия на АТ и ТЕ

Класификациите, разработени за нормативни цели отчитат различни критерии и показатели. На база получените стойности, ТЕ заемат определено място във формираната йерархична структура. Съвременната класификация на АТ и ТЕ в страната е представена от категоризацията на АТ и ТЕ в съответствие със ЗАТУРБ и от класификациите на градските центрове на НСРР и НКПР.

Категоризацията на АТ и ТЕ обхваща всички общини и населени места в страната, докато класификациите в НСРР и НКПР включват само населените места – центрове на общини. В съответствие с насочеността на изследването е поставен акцент върху 27-те града – административни центрове на област. Тяхното включване в анализа съответства с ключовата им роля и значимост за пространственото развитие на националната територия.

– Категоризация на АТ и ТЕ в страната

Категоризацията на АТ и ТЕ е инструмент за управление на централно, областно и местно (общинско) ниво.

За основната АТЕ общината са определени пет критерия, включващи основни и допълващи показатели за оценка на изпълняваните селищни функции. Критериите за

категоризация на населените места са четири и също са представени от основни и допълващи показатели за оценка на различни аспекти на тяхното развитие. Основните показатели получават двойно по-голяма тежест от допълващите.

Използваният метод на категоризация представлява ранжиране на общините и населените места в зависимост от стойността на обобщената им оценка. Оценява се техният потенциал по определен набор от критерии и показатели, чрез отчитане на положителното или отрицателно значение на всеки от показателите.

Категоризацията се базира на широк набор от критерии и показатели, чиито стойности разкриват функциите на АТ и ТЕ по отношение на даден критерий. Важна нейна отличителна черта е отчитането на различни ключови аспекти на развитието на изследваните обекти.

– Класификация на градовете центрове съгласно НСРР

Йерархичната система от градове центрове в НСРР отчита обхвата на тяхното влияние, простиращо се върху различни по големина териториални ареали. Класификацията се базира на оценка на градските центрове според функцията им като урбанистични центрове, влиянието им като полюси на развитие, принадлежност към оси на развитие, устойчивост, предоставяне на обществено значими услуги и др. В зависимост от нивата на значимост и влияние, градовете центрове на общини са класифицирани в 5 йерархични нива.

– Класификация на градовете центрове съгласно НКПР

Класификацията в НКПР отчита административните функции, транспортната осигуреност, значението на центъра на транспортен възел, университетски и културен център, достъпа до медицински услуги, демографски и икономически показатели, туристическо развитие. На база функцията на центровете като предоставящи обществени услуги и концентриращи определен вид дейности, НКПР също ги разделя в пет йерархични нива.

НКПР определя градовете центрове от 1-во (гр. София), 2-ро (Пловдив, Варна, Бургас, Русе, Стара Загора и Плевен) и 3-то (28 областни центрове и други изявени градове) ниво като основни урбанистични полюси на растеж и развитие в страната.

3.2. Място на градските центрове в разработените модели за пространствено развитие на страната

3.2.1. Концепция за териториално-урбанистична структура съгласно НСРР 2012-2022 г.

НСРР предлага пространствен модел, в който градските центрове от различните йерархични нива заемат определено място в разработената в документа концепция за постигане на бъдеща териториално-урбанистична структура на страната.

Разработеният пространствен модел се състои от три елемента – йерархична система от градове центрове; основни и второстепенни урбанизационни оси на развитие; териториална структура на трите основни типа територии – природни

неурбанизирани, периферни слабо урбанизирани и централни силно урбанизирани (Национална стратегия...).

Единственият град в страната, на който НСРР отрежда европейско значение и най-високо 1-во ниво е София. На градовете центрове от 2-ро йерархично ниво е отредена ролята на балансьори на столичния град. Това са Пловдив, Варна, Бургас, Русе и Плевен – центрове в съответния район от ниво 2, и Стара Загора – дубльор на гр. Бургас в ЮИР. Към 2-ро ниво са отнесени и Видин, Велико Търново и Благоевград. В съответствие с възприетия модел за полицентрично развитие на страната, е отчетена необходимост от тяхното стимулиране като центрове с национално значение за територията на районите от ниво 2.

Към средните градове центрове с регионално значение в територията на областите, са отнесени останалите 17 областни центъра и още 8 града, определени като стабилно развиващи се градове в областите – Свищов, Горна Оряховица, Асеновград, Димитровград, Казанлък, Карлово, Дупница, Петрич.

Като основна критика към разработената йерархична система от центрове в НСРР, можем да посочим липсата на обосновка на техните йерархични нива. Посочени са различни критерии и групи показатели, на които се базира класификацията, но липсва информация за използваните конкретни показатели, както и за получените стойности при класифицирането на отделните ТЕ. Поради това, не става ясен резултатът от тяхното отчитане, на базата на който даден център е отнесен например към 3-то йерархично ниво, а друг към 4-то ниво.

3.2.2. Йерархия на градските центрове и модели за пространствено развитие съгласно НКПР 2013-2025 г.

На база възможните промени в пространствената структура, НКПР разглежда различни пространствени модели за развитие на страната – „краен моноцентризъм“, „краен полицентризъм“ и „умерен полицентризъм“. Последният е определен като най-подходящ за територията на България, като най-благоприятен сценарий е посочен поетапното му развитие и доближаване до развит полицентризъм.

Относно извършената в НКПР класификация на градовете центрове на общини в страната съгласно разгледания в документа модел „изходно състояние“, можем да посочим, че критиката за липсата на обосновка на нивата на центровете в НСРР, е в сила отчасти и за НКПР.

По информация на Първия междинен доклад, изготвен при разработването на концепцията, обособяването на пет йерархични нива, формиращи мрежата от населени места в страната, е съобразено с предложенията в НСРР. Посочва се, че за целите на НКПР е използвана категоризацията на градовете в ЕКАТТЕ, като са приложени някои коригиращи критерии и показатели, отразяващи ролята и значението на отделни градове най-вече в системата на публичните услуги, висшето образование и културата.

Критиката относно обосновката на йерархичните нива на центровете, се свързва с използваните критерии за тяхната класификация. Според предоставена информация в процеса на разработване на НКПР, отнасянето на градовете към дадено ниво се базира

на основни демографски показатели, административни, транспортни и икономически функции на центровете, както и налични функции в областта на здравеопазването, образованието, културата, туризма.

Определянето на гр. София като център от 1-во ниво се базира на ролята на столицата на център с европейско значение за територията на страната. Считаме за логично определянето на столичния град като център от най-висок ранг на територията на страната. В подкрепа на посоченото са и големите различия между развитието на столичния град и това на останалите градски центрове в страната.

Изборът на градове за включване към 2-ро йерархично ниво е насочен към определяне на центровете с национално значение в територията на районите. При определянето на центровете от 3-то и 4-то ниво се отчитат техните функции в сферата на икономиката, социалната сфера, образованието, науката, културата. Тези функции следва да бъдат с районно значение за центровете от 3-то ниво и с надобщинско за центровете от 4-то ниво (<http://www.ncrdhp.bg/>).

Въпреки наличната информация относно критериите, на които се базира класификацията на градовете центрове на общини в страната, на практика не стават ясни използваните конкретни показатели. Не става ясен и резултатът от тяхното отчитане, на базата на който класифицираните ТЕ са определени като центрове от дадено йерархично ниво.

Относно в действителност наблюдавания модел на пространствено развитие, следва да подчертаем, че към края на 2015 г. броят на населението на страната (7 153 784 д.) е по-малък дори от този, предвиден в условията на краен моноцентризм (7 154 000 д.). Неблагоприятната тенденция на намаление продължава, като към края на 2016 г. населението на страната е 7 101 859 д. Тоест, протичащите демографски процеси на национално ниво не само не отразяват предвижданията на модел „умерен полицентризм“, но се отличават с по-тревожни стойности включително и от тези в условията на най-песимистичния вариант на пространствено развитие на страната.

Основна отличителна черта на развитието на областните центрове в страната е, че 6-те големи града в България (съгласно модел „изходно състояние“ на НКПР) взети заедно, са съизмерими с гр. София по брой население, икономическо развитие, предоставяне на високочначими обществени услуги за населението и др. Това разкрива тяхната слаба балансираща роля на национално ниво.

Можем да заключим, че реалностите, характеризиращи пространственото развитие в страната, са далеч от реализиране на предвиждането на НКПР за еволюиране на модел „умерен полицентризм“ към „развит полицентризм“ след 2025 г. Този благоприятен сценарий предвижда нарастване броя на градовете от 2-ро и 3-то ниво и стабилизиране на тези от 4-то и 5-то ниво. Нереалистичността на допускането се свързва най-вече с това, че моноцентричността продължава да изпълнява роля на основна характеристика на пространственото развитие на различни териториални нива в страната.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА. ЗНАЧЕНИЕ НА ВТОРИЧНИТЕ ОБЛАСТНИ ЦЕНТРОВЕ ЗА ПРОСТРАНСТВЕНОТО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИЯ

За целите на настоящото изследване прилагаме следния подход относно разбирането за вторичен областен център:

ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ПОДХОД

- **Работна дефиниция:** Под вторичен областен център разбираме административен център на област, община или град, при който са налице функции, характерни за областния център от първи ранг, имащи допълваща и/или конкурентна позиция към него;
- **Допускания:**
 - 27-те областни административни центъра в страната са изходната опорна мрежа от първични областни центрове;
 - Административните областни центрове в ЮЗР от ниво 2 разгледани като вторични центрове на столичния град София.

Под вторичен областен център разбираме град, чието положение в АТУ е областен, общински или градски център в дадена административна област. Ранжирането на вторичните областни центрове се базира на установени различия във функциите, които изпълняват, спрямо центрoвете от най-висок ранг. Водещи функции при ранжирането са административни и управленски услуги, услуги с високо прагово ниво (обекти на големи търговски вериги, ВУЗ, МБАЛ, културни институти, социални услуги), предоставяни на населението в областния град от най-висок ранг, но до тези услуги съществува достъп чрез изградена инфраструктура и в населените места вторични центрове.

Разглеждането на областните центрове Благоевград, Перник и Кюстендил като вторични центрове на гр. София се свързва с изключително доминантната роля на столичния град в пространственото развитие на страната. Столицата създава голяма агломерационна сянка, която оказва влияние върху взаимодействието ѝ с останалите областни центрове в ЮЗР. Изхождайки от голямото влияние на гр. София по отношение на тези градове, за нуждите на изследването Благоевград, Перник и Кюстендил са разгледани като вторични центрове на гр. София.

Основният индикатор за ранжиране на градските центрове е „налични функции“ – вторични областни центрове по критерий „функции“.

4.1. Пространствена структура на административните областни центрове в страната

Ключов показател, разкриващ особеностите на пространствената структура е свързан с динамиката на населението. За нуждите на изследването е извършен преглед на динамиката на населението на 27-те областни центъра в страната в периода 01.02.2011 – 31.12.2016 г.² (фиг. 15 и 16). Пространственият обхват е в съответствие с

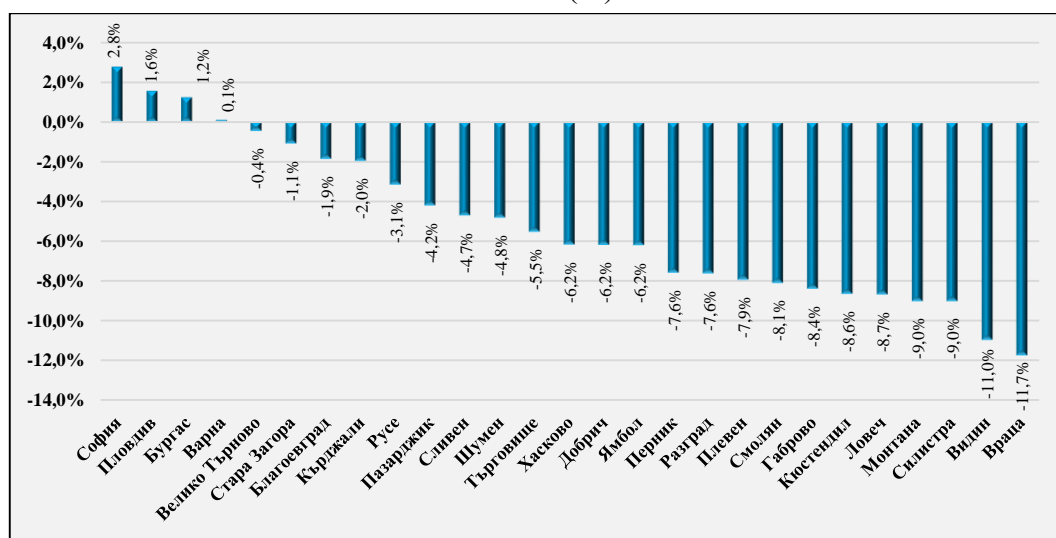
² Периодът между последното преброяване на населението в страната и последните налични данни за протичащите демографски процеси.

ключовата роля на областните градове за развитието на националната територия и отразява актуалните тенденции.

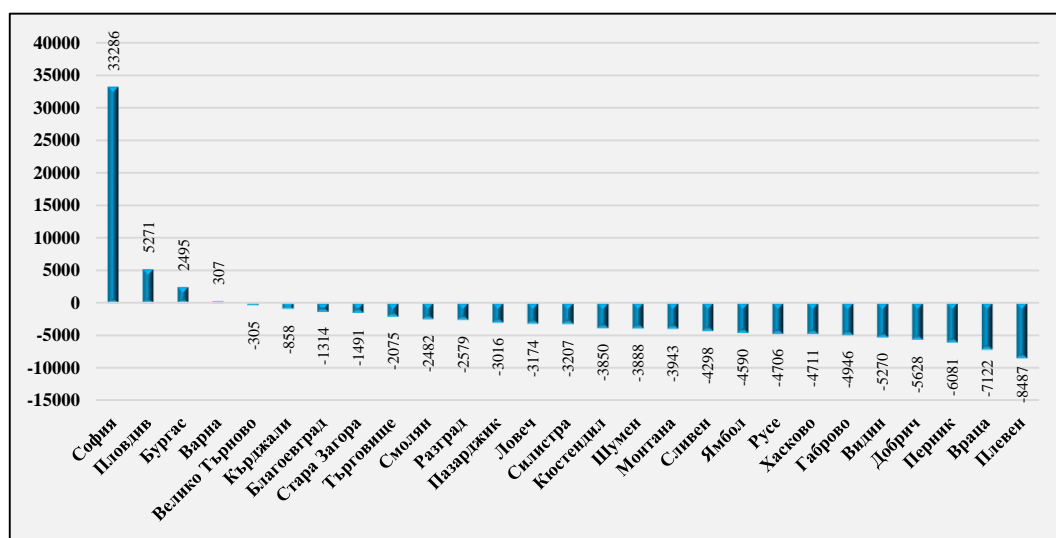
В периода се отчита ръст на населението на 4 областни центъра – София (2,8%), Пловдив (1,6%), Бургас (1,2%) и Варна (0,1%). На територията на останалите 23 областни града се наблюдава спад в броя на населението между -0,4% за гр. Велико Търново и -11,7% за гр. Враца.

В абсолютно изражение най-неблагоприятна стойност се отчита за гр. Плевен, чието население намалява с 8 487 д. Тревожно е, че за около 6 годишен период гр. Плевен отпада от групата на градовете с население над 100 хил. д. – 106 954 д. (01.02.2011) и 98 467 д. (31.12.2016). Второ място по спад в броя на населението заема гр. Враца с намаление от 7 122 д., следван от гр. Перник със спад от 6 081 д.

Фигура 15. Динамика на населението на областните центрове в страната в периода 01.02.2011 г. – 31.12.2016 г. (%)

Фигура 16. Динамика на населението на областните центрове в страната в периода 01.02.2011 г. – 31.12.2016 г. (брой)

Съставено по: данни на Национален статистически институт, <http://www.nsi.bg/>

4.2. Гравитационни сили в пространството на страната – „притегляне“ на областните центрове спрямо гр. София

Извършеният анализ разкри изключително доминантната роля на гр. София по отношение броя на населението спрямо останалите областни центрове. Въпреки наблюдаваната поляризация и силната роля на столицата, в страната има и други градове с потенциал да изпълняват важни централни функции. Към тях можем да отнесем центрове от 2-ро ниво и някои центрове от 3-то ниво съгласно модел „изходно състояние“ на НКПР. По отношение на тези градове е налице необходимост от предприемане на мерки за тяхната целенасочена подкрепа. Ключов момент, свързан с тяхното развитие е, че понастоящем предоставянето на редица продукти и услуги се намира във все по-малка зависимост от разстоянието до потребителя.

Съгласно концепцията за гравитачното привличане, при наличието на два градски центъра, разположени на определено разстояние един от друг, обемът на пътуванията или взаимодействията между тях, ще зависи от обема на централите, представен чрез брой население, брой производствени единици и др. (Стойчев, 2012).

За нуждите на изследването се базираме на една от разновидностите на гравитационния модел за определяне на границите на пазарните зони между два градски центъра. При наличието на два града с пазарни зони (M_1 и M_2), разположени на определено разстояние (в посочения пример – 20 км), можем да изчислим пресечната точка (B_2) в единици разстояние спрямо втория град по следния начин (пак там):

$$B_2 = \frac{D_{20}}{1 + \sqrt{\frac{M_1}{M_2}}}$$

Получената стойност представя хипотетичната граница между двата пазарни центъра. За нуждите на изследването е изчислен коефициентът на притегляне на областните центрове в страната спрямо гр. София по отношение на брой население и разстояние.

С най-голям размер на своята пазарна зона след столичния град, представена чрез брой население, се отличава гр. Пловдив (343 424 д.). Действителното разстояние между него и столицата е 145 км, но поради по-големия пазарен потенциал на гр. София, границата между двата пазара отстои на 50 км от гр. Пловдив. Тоест, при равни други условия, ако изборът на място за локализация се базира на влиянието на разходите за транспорт спрямо пазарния потенциал, по-голямата пазарна зона на гр. София намалява влиянието на транспортния фактор 2,9 пъти. Именно на следването на тази логика се дължи изключителната концентрация на икономически дейности в столичния град.

Границата на пазарната зона между столицата и гр. Варна се намира на 151,7 км от по-малкия град. Въпреки голямата отдалеченост от гр. София (443 км), влиянието на транспортния фактор намалява спрямо пазарния потенциал с 2,9 пъти. За останалите

областни центрове в страната, тази стойност е между 3,5 пъти за гр. Бургас и 7,6 пъти за гр. Смолян.

С най-неблагоприятна стойност на степента на „притегляне“ се отличава гр. Смолян, разположен на 243 км от столицата и заемащ последно място по брой население. Границата на пазарната зона между него и гр. София е на 31,9 км от гр. Смолян. Тоест, пазарният потенциал на столицата намалява влиянието на транспортния фактор със 7,6 пъти. На следващо място се нарежда по-отдалеченият гр. Разград (335 км), за който влиянието на транспортните разходи намалява спрямо пазарния потенциал със 7,3 пъти (фиг. 19).

Колев (2008) изследва докъде се простира в териториален аспект гравитационната сила на влияние на някои от най-големите градове в страната спрямо други по-малки градове, прилагайки следната формула:

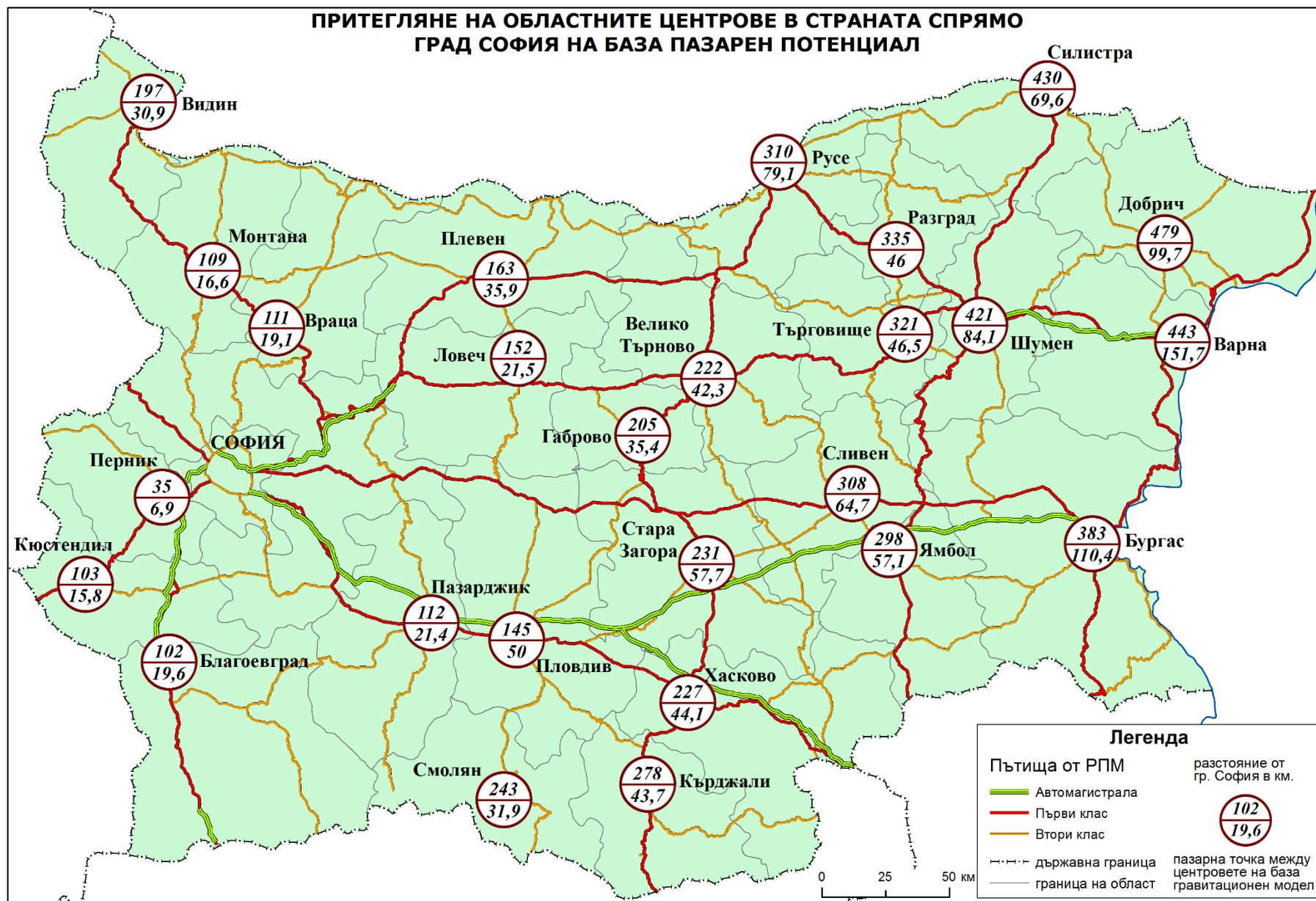
$$R = \frac{D}{1 + \sqrt{P_2/P_1}}$$

<p>R – разстоянието, до което се простира гравитацията на даден град спрямо друг по най-късия път;</p> <p>P₁ – брой на населението на града, от който отчита R;</p> <p>P₂ – брой на населението на града, към който отчита R;</p> <p>D – разстоянието между двата града по най-късия път в км.</p>
--

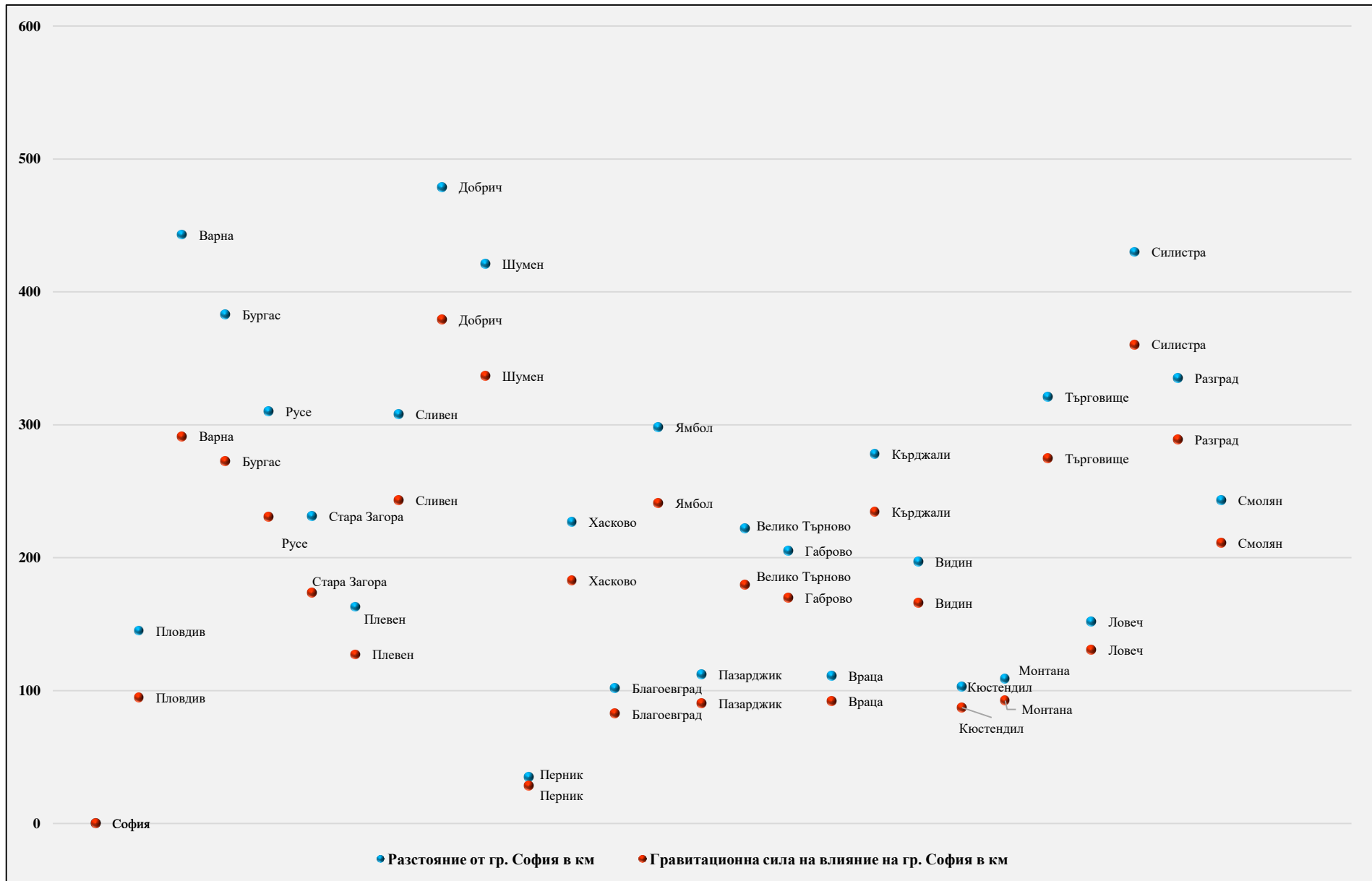
Приложената от нас формула за определяне на границите на пазарните зони между два градски центъра, се базира на същите показатели като в посочената формула. Разликата се състои в това, че формулата, използвана от Колев (2008) представя гравитационната сила на влияние на по-големия град спрямо по-малкия (P_2/P_1), докато нашите изчисления разкриват гравитационното влияние на по-малкия град спрямо по-големия (M_1/M_2).

Извършените изчисления за гравитацията, която притежава по-големия град (в случая гр. София) разкриват проявата на т.нар. „гравитационно поглъщане“ на разположени в близост до столичния град областни градове. Особено показателен е примерът с гр. Перник, за който се отчита, че гравитационната сила на гр. София се простира до 28,1 км в посока към Перник (при разстояние между двата града 35 км) (фиг. 20).

Фигура 19. Притегляне на областните центрове в страната спрямо гр. София на база пазарен потенциал

Фигура 20. Гравитационна сила на влияние на гр. София спрямо останалите областни центрове в страната

– Зависимост между разстояние и необходимо време за пътуване

С най-благоприятна стойност на времето за пътуване се отличават областните центрове, чиято връзка с гр. София се осъществява чрез транспортна инфраструктура, позволяваща по-бързо придвижване. Типичен пример са всички областни центрове, чиято транспортна връзка със столицата се осъществява чрез АМ „Тракия“.

Благоприятна стойност се отчита и за центрoвете, чийто транспортен достъп в направление към столицата се реализира чрез АМ „Струма“ (гр. Благоевград) и АМ „Люлин“ (гр. Перник).

Различни от теоретично очакваните резултати, че времетраенето нараства правопрпорционално с разстоянието, се отчита за гр. Ловеч (152 км от гр. София и необходимо време за пътуване около 2 ч.) С неблагоприятна стойност на съотношението „разстояние – времетраене на пътуването“ се отличават също Монтана (109 км) и Видин (197 км) с необходимо време за пътуване между тях и столицата съответно около 2 ч. и 3 ч. С най-неблагоприятна стойност на времето за пътуване спрямо отдалечеността от гр. София, се отличава гр. Смолян, разположен на 243 км от столичния град с нужно време за пътуване около 3 ч. и 40 мин.

Разгледаните примери потвърждават изключително важната роля на количествените и качествени параметри на транспортната инфраструктура за условията на придвижване между столичния град и останалите областни центрове в страната. Те от своя страна оказват пряко влияние върху условията на развитие на съответната територия.

4.3. Ранжиране на областните центрове в страната на база налични функции

Извършеният анализ до момента разкри важни особености на пространствената структура на областните центрове, както и доминантната роля на столицата в пространственото развитие на страната. На база стойностите за брой население, действително разстояние и пазарна точка между центрoвете, се очертаха областни центрове с потенциал да изпълняват важни централни функции и да предоставят високо значими обществени услуги. Резултатите от анализа потвърждават съществените различия в развитието между гр. София и останалите 26 областни центъра в страната, както и значителните различия в условията за развитие между тези 26 административни областни центъра.

За целите на изследването е представена функционална структура на областните центрове на база критерий „функции“. Избрани са различни функционални единици за ранжиране на 27-те областни центъра в България, като за всяка единица е определен коефициент на тежест, равен на 1. Общият брой функционални единици за всеки областен център е равен на сбора на обектите на различните видове инфраструктура, използвани при тяхното ранжиране.

Групиране на използваните видове инфраструктура и отнасящите се към тях обекти за ранжиране:

Услуги с надграждащи функции:

Извършен териториален преглед на локализацията на обекти на големи търговски вериги в областните центрове в страната, попадащи в три категории: мол (mall); хипермаркет в сектор „Строителство, дом, градина“; хипермаркет в сектор „Бяла, черна, офис и ИТ техника“.

Наличието на обекти на големи търговски вериги е важен индикатор, разкриващ инвестиционната привлекателност на различните областни центрове в страната.

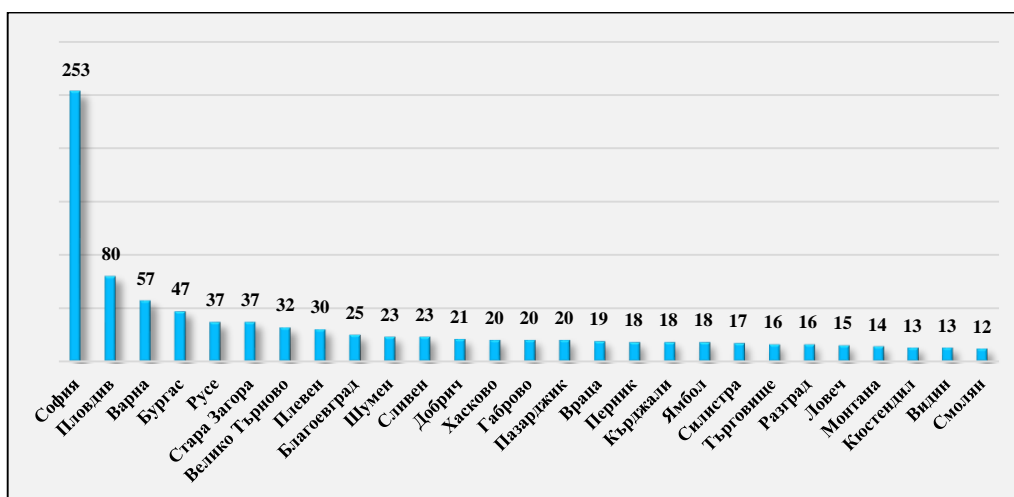
Ранжирането на 27-те областни центъра се базира и на наличието на следните обекти, предоставящи услуги с висока обществена значимост:

- *Здравна инфраструктура:* МБАЛ/СБАЛ; ДМСГД;
- *Социална инфраструктура:* ЦНСТ за деца и младежи; ЦНСТ за пълнолетни лица;
- *Образователна инфраструктура:* ВУЗ (седалище и/или филиал);
- *Културна инфраструктура:* музей, галерия, театър;
- *Спортна инфраструктура:* басейн, стадион.

Услуги, свързани с административно обслужване на населението и управление на територията:

Извършен преглед на местоположението на два вида обекти, спадащи към тази група: Районна служба „Пожарна безопасност и защита на населението“; Районно управление.

Фигура 22. Брой функционални единици в областните центрове в страната

Съставено по: данни на МЗ, АСП, МОН, МК, ММС, МВР, уеб страници на търговски вериги

Най-голям брой функционални единици се отчита за гр. София (253). Столицата концентрира 36,1% от МБАЛ/СБАЛ (65 бр.), 45,0% от седалищата на ВУЗ (22 бр.) и 77,4% от националните музеи (24 бр.) в областните центрове в страната.

На второ и трето място по брой функционални единици се нареждат Пловдив (80 бр.) и Варна (57 бр.). Най-малък брой функционални единици се отчита за Смолян (12), Видин (13), Кюстендил (13), Монтана (14).

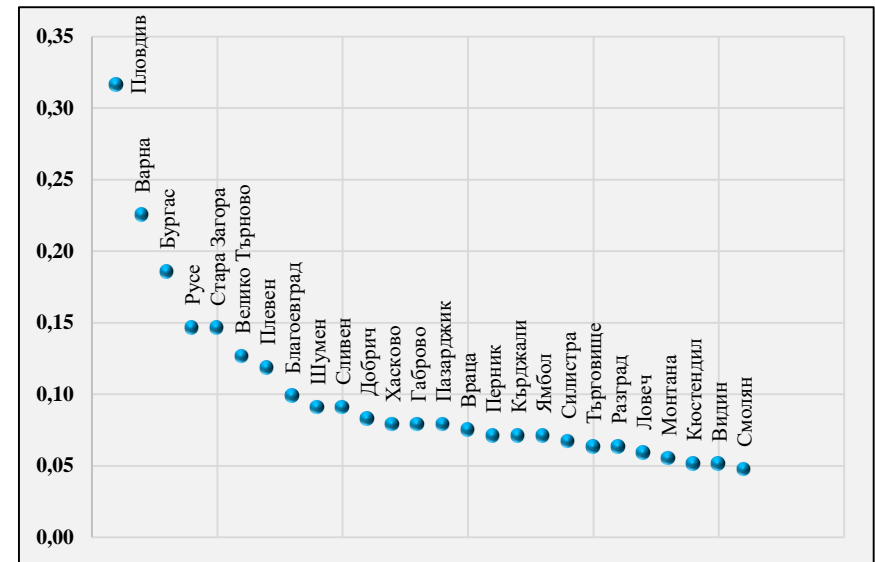
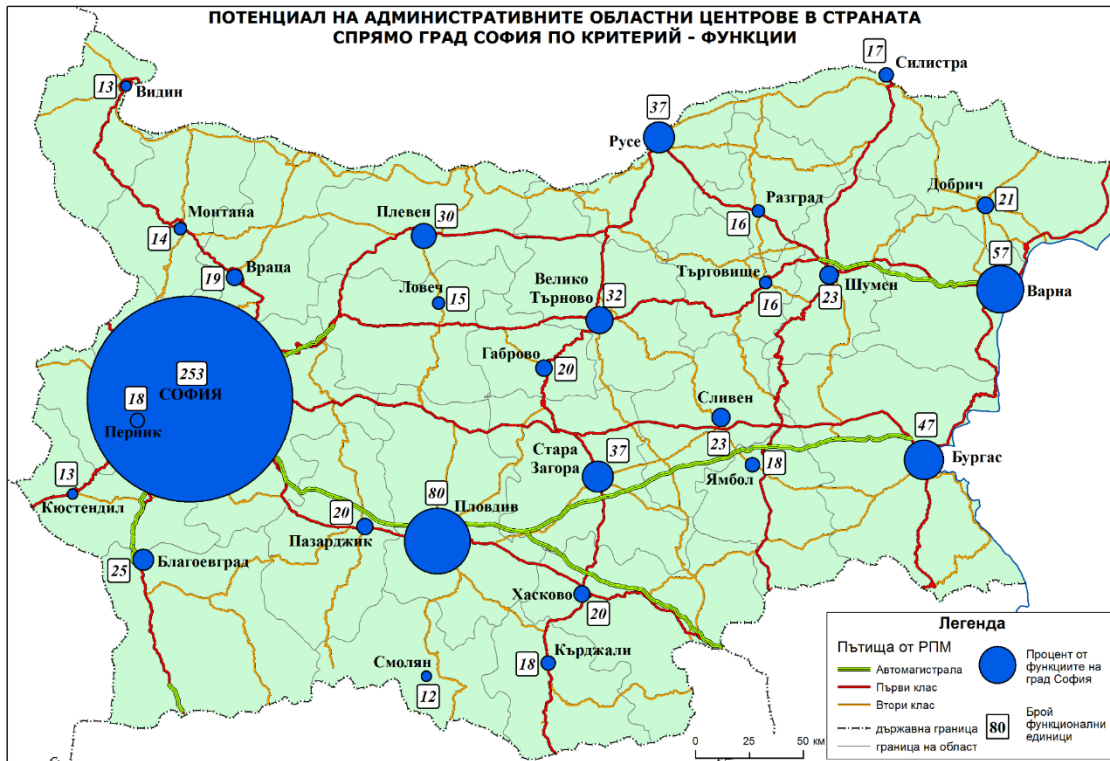
Обектите на големи търговски вериги се отличават с териториална концентрация изключително на територията на 4 града – София (44), Пловдив (13), Бургас (12) и Варна (10). Най-ниски стойности се отчитат за Кюстендил, Монтана, Търговище, Разград, Смолян, където се намира по един обект. Тези стойности потвърждават, че голяма част от областните центрове не предизвикват инвеститорски интерес при избора на място за локализация на обекти на големи търговски вериги.

Потенциалът на областните центрове спрямо столичния град по критерий „функции“, варира между 0,32% за гр. Пловдив и 0,05% за градовете Смолян, Видин и Кюстендил (фиг. 23).

Сред останалите областни центрове с най-нисък процент на потенциала по разглеждания критерий, са Търговище, Разград, Ловеч, Монтана – с по 0,06% спрямо потенциала на гр. София.

Отчетените стойности подчертават изключително доминантната позиция на гр. София в развитието на страната. Показателен е примерът, че потенциалът на града, заемащ второ място по критерий „функции“ – гр. Пловдив се равнява на 0,32% спрямо гр. София (приет за 1). В низходящ ред, за всеки следващ областен център, отличаващ се с по-малък брой функционални единици, разликата спрямо столицата става все по-значима. Показателен е примерът, че градът, заемащ трето място – гр. Варна се равнява на 0,23% спрямо потенциала на гр. София.

Фигура 23. Потенциал на административните областни центрове в страната спрямо гр. София по критерий – функции

Потенциалът на гр. София теоретично се приема за 1.

Съставено по: данни на МЗ, АСП, МОН, МК, ММС, МВР, уеб страници на търговски вериги

4.4. Пространствено развитие в България на примера на вторични областни центрове

Оценката на условията за развитие на населеното място от най-висок ранг в дадена област, спрямо развитието на останалите градски центрове в областта, дава отговор на важния въпрос: *„реализира ли се на практика развитието на опорна мрежа от градски центрове, разположени около центрoвете от най-висок ранг на територията на отделните области?“*

Представените различни пространствени модели представляват типични примери (реализиращи се сценарии), характеризиращи пространственото развитие на страната. Техният избор се базира на резултатите от извършения анализ на условията за развитие на областните центрове, както и на приетите работна дефиниция и допускания относно понятието „вторичен областен център“.

На база стойностите за динамиката на населението на областните центрове в периода 2011–2016 г., са идентифицирани три вида модели в ролята на три различни сценария на пространственото развитие в България:

Първи модел: Броят на населението намалява на територията на първичния и на територията на вторичния областен център

Избраният модел представя пространственото развитие на примера на градовете Сливен (първичен областен център) и Нова Загора (негов вторичен областен център по критерий „функции“).

Към този сценарий на развитие се отнасят всички областни центрове в страната със спад на населението в изследвания период и техните вторични областни центрове.

Втори модел: Броят на населението нараства на територията на първичния областен център и намалява във вторичния областен център

За представяне на пространственото развитие на първичен и вторичен областен център в описаните условия, са избрани градовете Пловдив и Асеновград.

Този модел представя един от малкото примери в страната, при които в изследвания период се наблюдава ръст на населението на първичния областен център. Изборът на гр. Пловдив се свързва с неговото значение на втория най-населен град в страната, заемащ второ място по брой функционални единици. Интерес представлява анализът на развитието на най-големия град в ЮЦР, спрямо условията за развитие на останалите общински центрове в областта.

Към този модел можем да отнесем областните центрове с ръст на населението в периода 2001–2016 г. и техните вторични областни центрове по критерий „функции“.

Трети модел: Представящ моноцентричното пространствено развитие на България, свързано с доминантната позиция на гр. София над останалите областни центрове в страната

Пространственият модел, представящ доминантната роля на столицата над останалите областни центрове, влиза в ролята на най-типичен пример за пространствено развитие на страната.

Столичният град заема специфична позиция, свързана с брой население, икономическо развитие, инвеститорски интерес, брой функционални единици. София е градът с най-голям ръст на населението и с брой функционални единици неколккратно по-голям от този на града, заемащ второ място. Определянето на вторичен областен център на столичния град не би съответствало на приетата работна дефиниция, съгласно която за него са *„налице функции, характерни за областния център от първи ранг, имащи допълваща и/или конкурентна позиция към него“*.

В административния обхват на областите София (столица) и София няма градски център, който да бъде определен като вторичен областен център на столицата по критерий „функции“.

Взаимодействието между гр. София и останалите областни центрове в ЮЗР се свързва най-вече с голямата „агломерационна сянка“, която столичният град създава по отношение на градовете Благоевград, Перник и Кюстендил. На база тази логика относно голямото влияние на столицата по отношение на тези центрове, трите областни града в ЮЗР са разгледани като вторични центрове на гр. София.

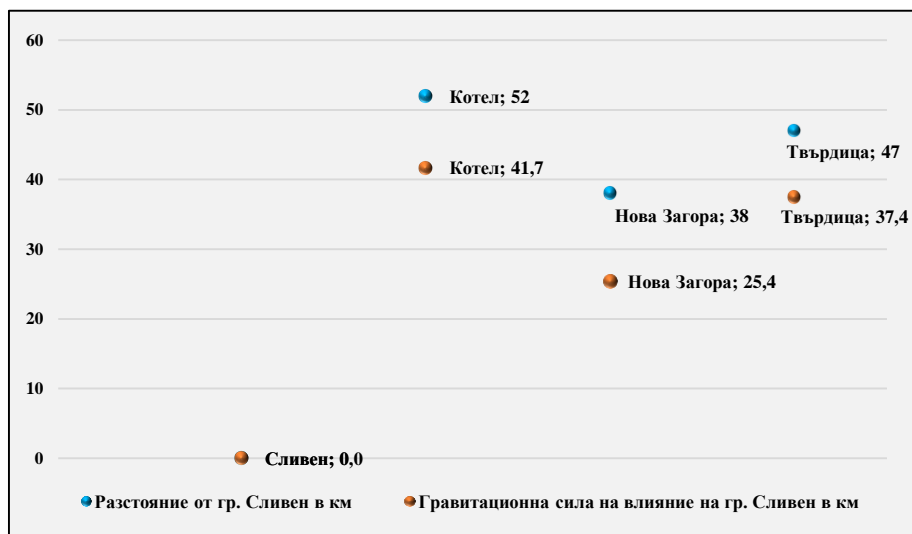
4.4.1. Пространствено развитие на примера на гр. Сливен и гр. Нова Загора

При избора на гр. Сливен за представяне на модел за пространствено развитие, отличаващ се със спад на населението и на първичния и на вторичния областен център, е отчетено неговото депресивно развитие. То се изразява в неблагоприятни стойности на ключови демографски и икономически показатели, малък брой обекти на големи търговски вериги, малък общ брой функционални единици и др.

Анализът на динамиката на населението разкрива проявяващите се тревожни демографски процеси на територията на областта. През 2016 г. населението и на двата центъра достига своите най-ниски стойности за периода – 87 322 д. за гр. Сливен и 21 270 д. гр. Нова Загора.

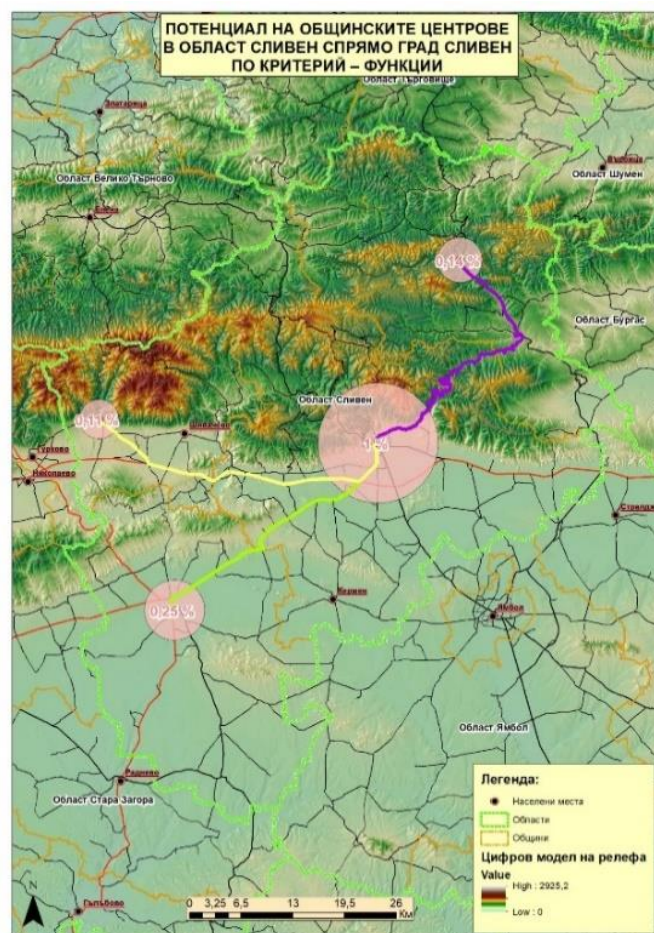
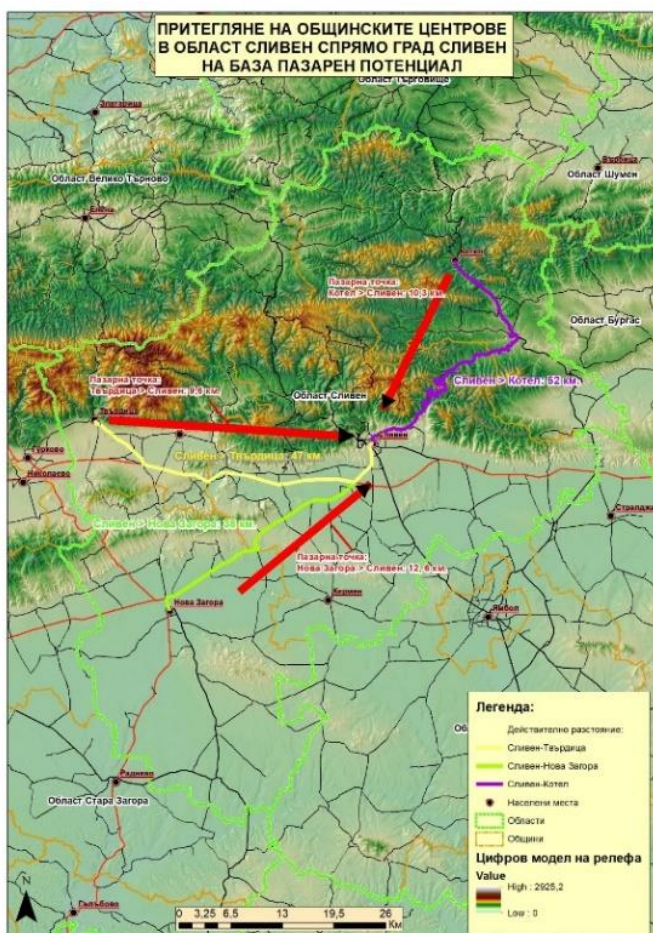
Изчисленията на гравитационната сила на влияние на гр. Сливен и на притеглянето на общинските центрове спрямо областния град, потвърждават най-благоприятната позиция на гр. Нова Загора сред останалите общински центрове в областта.

Фигура 30. Гравитационна сила на влияние на гр. Сливен спрямо останалите общински центрове в областта

Фигура 29. Притегляне на общинските центрове в област Сливен спрямо гр. Сливен на база пазарен потенциал

Фигура 32. Потенциал на общинските центрове в област Сливен спрямо гр. Сливен по критерий – функции

С най-голям брой функционални единици в областта се отличава гр. Сливен (65), следван от вторичния областен център гр. Нова Загора (16). За останалите два общински центъра в областта, този брой е 9 за гр. Котел и 7 за гр. Твърдица.

Стойностите за потенциала на общинските центрове спрямо гр. Сливен по критерий „функции“ потвърждават значението на гр. Нова Загора на вторичен областен център. Неговият потенциал формира 0,25% спрямо първичния областен център (приет за 1). Най-неблагоприятна стойност се отчита за гр. Твърдица – 0,11%.

4.4.2. Пространствено развитие на примера на гр. Пловдив и гр. Асеновград

Към 31.12.2016 г. се отчитат най-високата за гр. Пловдив (343 424 д.) и най-ниската за гр. Асеновград (49 250 д.) стойности за броя на населението в периода 2001–2016 г.

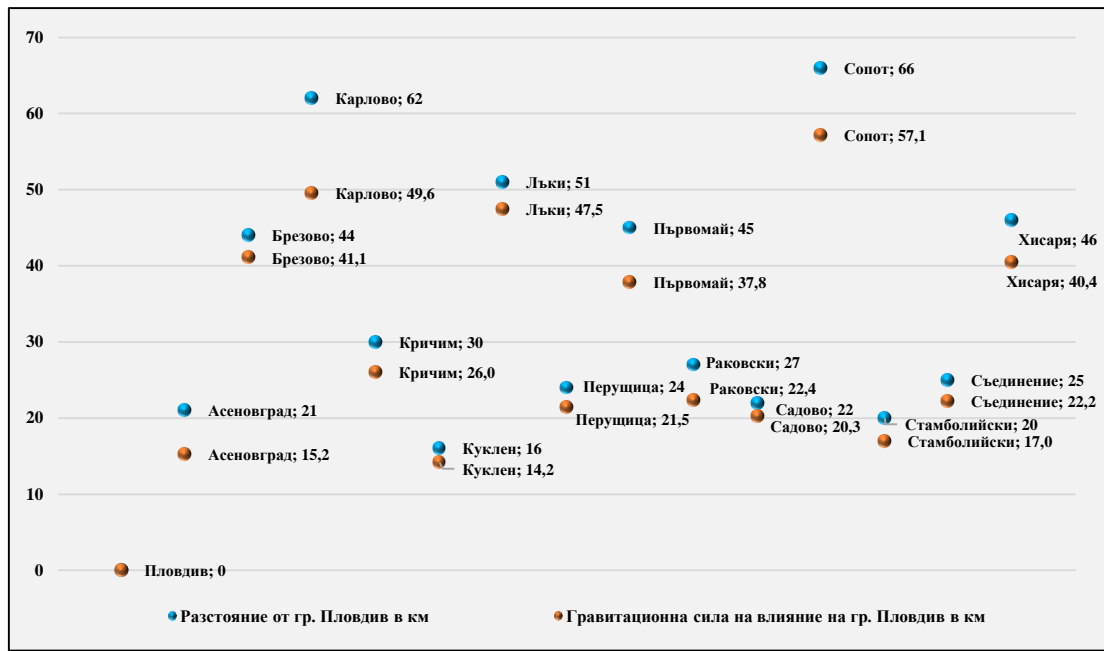
Изчисленията на гравитационната сила на влияние на гр. Пловдив и на притеглянето на общинските центрове спрямо областния град, потвърждават най-благоприятната позиция на гр. Асеновград сред останалите общински центрове в областта. Получените стойности за разстоянието, до което се простира гравитацията на областния център разкриват проявата на „гравитационно поглъщане“ на съседни до гр. Пловдив селища.

Функционалните единици в първичния областен център са 241, което отрежда на гр. Пловдив изключително доминантна позиция по критерий „функции“. На второ място се нарежда гр. Асеновград с едва 30 функционални единици, следван от гр. Карлово с 20. Наличните функции в останалите общински градски центрове намаляват, достигайки стойност от по 3 функционални единици за градовете Лъки и Садово.

Потенциалът на гр. Асеновград спрямо гр. Пловдив (приет за 1) по критерий „функции“ е 0,12%. Отчетената стойност отрежда на гр. Асеновград първо място сред общинските градски центрове в областта. На следващо място се нарежда гр. Карлово с 0,08% спрямо потенциала на гр. Пловдив. С най-неблагоприятни стойности се отличават градовете Лъки и Садово със стойност от по 0,01%.

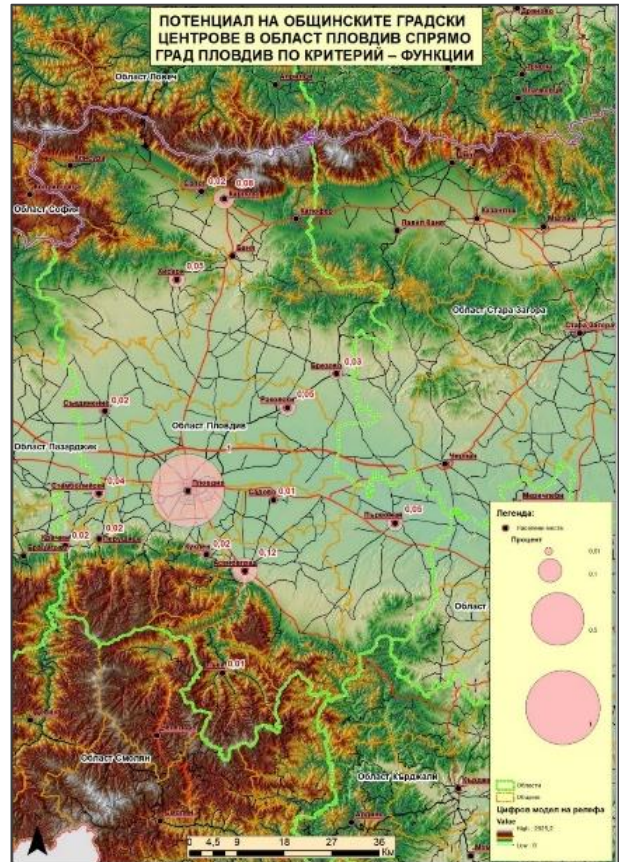
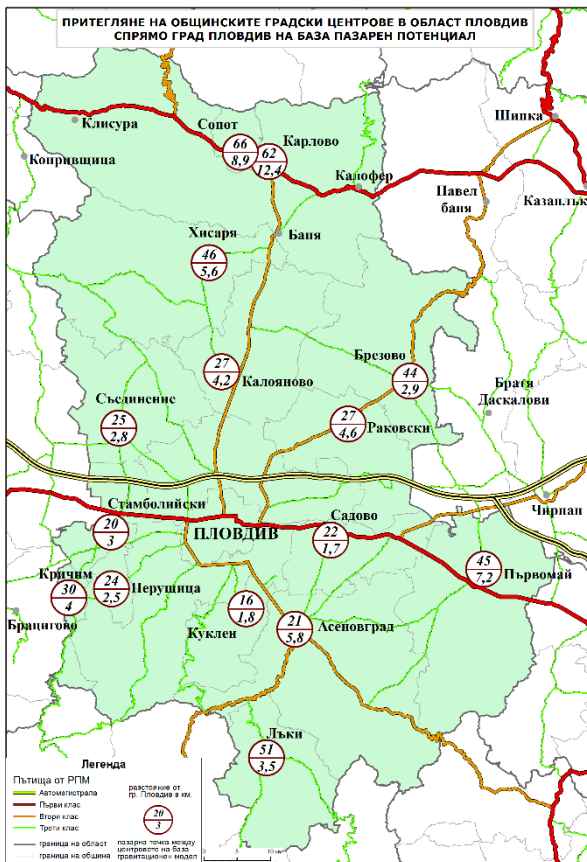
Резултатите от изследването позволяват да заключим, че пространственото развитие на гр. Пловдив, спрямо това на останалите общински центрове в областта представлява умален модел на моноцентричното развитие на гр. София.

Фигура 38. Гравитационна сила на влияние на гр. Пловдив спрямо останалите общински центрове в областта

Фигура 37. Притегляне на общинските градски центрове в област Пловдив спрямо гр. Пловдив на база пазарен потенциал

Фигура 41. Потенциал на общинските градски центрове в област Пловдив спрямо областния център по критерий – функции

4.4.3. Пространствено развитие на примера на гр. София и останалите областни административни центрове в ЮЗР от ниво 2 – Благоевград, Перник и Кюстендил

Периодът 2001–2016 г. се отличава с ръст в броя на населението само на гр. София, като през 2016 г. достига най-висока стойност за периода – 1 236 047 д. Населението на останалите три областни центъра в ЮЗР бележи постепенен спад. В резултат, отчетената стойност към края на 2016 г. е най-ниската за периода: Благоевград (69 567 д.), Перник (74 110 д.), Кюстендил (40 682 д.).

Отдалечеността между гр. София и останалите областни центрове в района е 35 км за гр. Перник, 102 км за гр. Благоевград и 103 км за гр. Кюстендил. Пазарната точка на линията „гр. София – съответния областен център в ЮЗР“ отстои на 6,9 км от гр. Перник, на 15,8 км от гр. Кюстендил и на 19,6 км от гр. Благоевград.

Отнасяйки отдалечеността на областните центрове към отстоянието на пазарната точка между тях и гр. София, с най-благоприятна степен на „притегляне“ се отличава най-близко разположеният гр. Перник – 5,1 пъти. Най-неблагоприятна стойност на „притегляне“ спрямо гр. София се отчита за най-отдалечения гр. Кюстендил – 6,5 пъти.

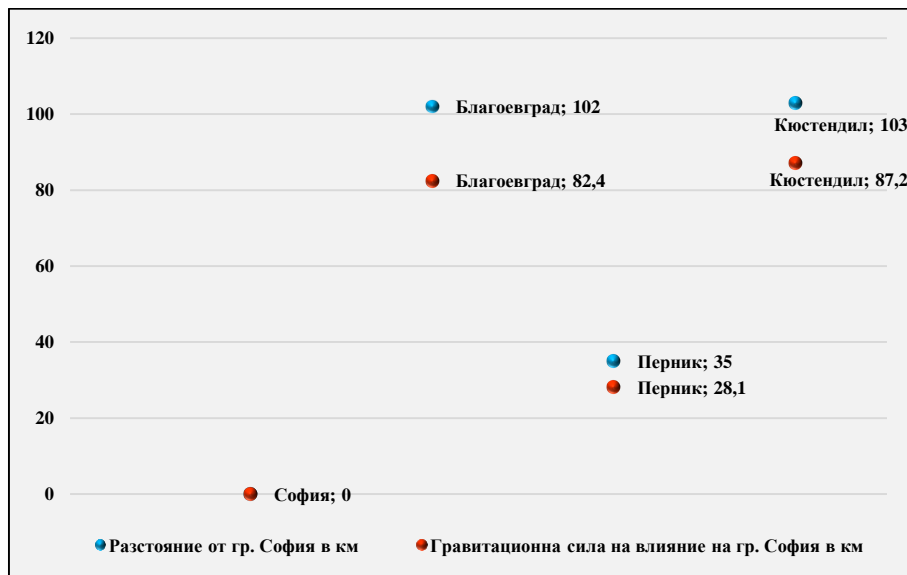
Стойностите, представлящи разстоянието, до което се простира гравитацията на гр. София спрямо останалите областни центрове в ЮЗР, потвърждават огромното гравитационно влияние на столицата спрямо разглежданите областни центрове. Показателен е резултатът за гр. Перник, спрямо който гравитационната сила на София се простира до 28,1 км. За останалите два областни центъра в ЮЗР тези стойности са 82,4 км в посока към Благоевград и 87,2 км в посока към Кюстендил.

С най-голям брой функционални единици не само в границите на ЮЗР, но и на национално ниво, се отличава гр. София – 253. Тази стойност отрежда на столицата изключително доминантна позиция по критерий „функции“ сред областните центрове в страната. Функционалните единици в останалите три областни центъра в ЮЗР, са значително по-малко на брой. Второ място заема гр. Благоевград с 25 функционални единици, следван от градовете Перник (18) и Кюстендил (13).

С най-висока стойност на потенциала спрямо гр. София (приет за 1) по критерий „функции“ се отличава гр. Благоевград – 0,10% от този на столицата. За останалите два областни центъра тези стойности са 0,07% за гр. Перник и 0,05% за гр. Кюстендил.

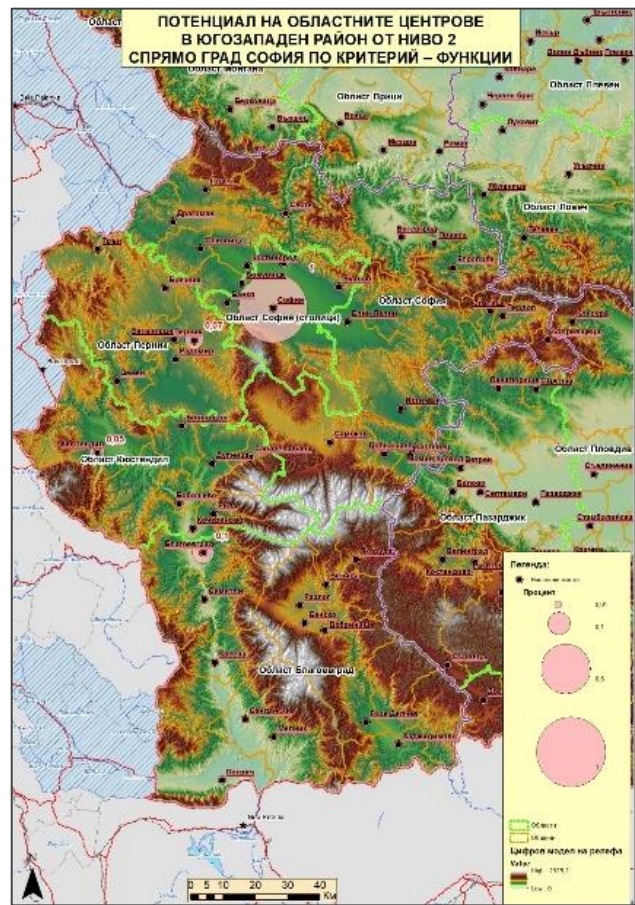
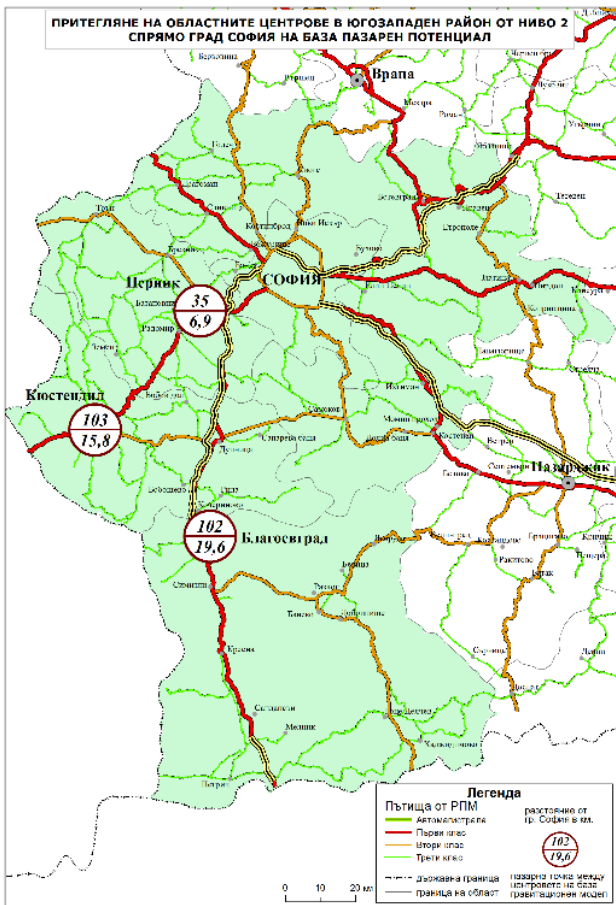
Стойностите за функционалните единици и потенциала на централните в ЮЗР спрямо гр. София, доказват наличието на „агломерационна сянка“ на столицата спрямо останалите областни центрове в района. На територията на област София няма градски център, който да бъде идентифициран като вторичен областен център на гр. София. От друга страна, разглеждайки значението на областните центрове в ЮЗР като вторични на столичния град, установяваме техните малки районообразуващи функции спрямо гр. София.

Фигура 48. Гравитационна сила на влияние на гр. София спрямо останалите областни центрове в ЮЗР от ниво 2

Фигура 47. Притегляне на областните центрове в ЮЗР от ниво 2 спрямо гр. София на база пазарен потенциал

Фигура 50. Потенциал на областните центрове в ЮЗР от ниво 2 спрямо гр. София по критерий – функции

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Основна отличителна черта на пространственото развитие в страната продължава да бъде моноцентричността, изразяваща се в изключително доминантната позиция на гр. София спрямо останалите областни центрове. Шестте големи града в страната (съгласно модел „изходно състояние“ на НКПР) имат слаба балансираща роля на национално ниво.

В периода 2011–2016 г. населението нараства само в четири областни града – София, Пловдив, Варна и Бургас. Протичащите демографски процеси в страната се отличават с по-неблагоприятни стойности включително и от предвижданията на най-песимистичния сценарий на „краен моноцентризъм“.

Характеристики на представените три модела в ролята на различни сценарии за пространственото развитие на страната:

- **Първи модел:** Пространствено развитие на примера на гр. Сливен и гр. Нова Загора

Депресивно развитие на гр. Сливен – влошени демографски и икономически показатели и районообразуващи функции, несъответстващи на потенциала му за развитие. Потвърждава се ролята на гр. Нова Загора на вторичен областен център, както и депресивното развитие на общинските центрове в областта.

- **Втори модел:** Пространствено развитие на примера на гр. Пловдив и гр. Асеновград

Пространственото развитие на областта се свързва със „смазващото“ тегло и гравитация на гр. Пловдив по отношение на останалите общински центрове. Стойностите за гравитационната сила на областния център спрямо тях, разкриват проявата на „гравитационно поглъщане“ на съседни до гр. Пловдив селища. Пространственото развитие на областта представлява умален модел на моноцентричното развитие на София.

- **Трети модел:** Пространствено развитие на примера на гр. София и останалите областни центрове в ЮЗР

Резултатите от изследването категорично потвърждават изключително доминантната роля на гр. София в пространственото развитие на ЮЗР и на България като цяло.

Основна особеност на пространственото развитие на отделните области, се свързва с наличието на едно населено място (областният център), доминиращо изцяло областта. До известна степен, второ населено място може да се разглежда като вторичен областен център, а трето такова, отличаващо се с районообразуваща роля в съответната област липсва. Малките районообразуващи функции на голяма част от общинските центрове в областите са доказателство, че те не изпълняват възлаганата им по смисъла на разработената нормативна рамка роля за развитието на балансирана полицентрична мрежа от центрове на територията на страната.

Справка за приносите на дисертационния труд:

- Изчислени коефициент на „притегляне“ на областните центрове спрямо гр. София и гравитационна сила на влияние на столицата спрямо останалите областни центрове, посредством приложен гравитационен модел;
- Извършено ранжиране на областните центрове в страната по индикатор „налични функции“ на база определени за целите на изследването функционални единици. Изчислен потенциал на областните центрове спрямо гр. София по критерий „функции“;
- Представени три модела за пространствено развитие в тяхната роля на типични сценарии, характеризиращи пространственото развитие в България. Определянето на първични и вторични центрове в разгледаните модели, се базира на приетите за целите на изследването работна дефиниция и допускания относно понятието „вторичен областен център“.

Резултатите от изследването може да се използват при разработването на системата от документи за планиране на пространственото и регионалното развитие в страната.

Коефициентът на „притегляне“ на база пазарен потенциал и гравитационната сила на влияние на даден град спрямо други близко разположени центрове, могат да бъдат изчислени за различни ТЕ в страната (чрез използваните формули). Същото е в сила и за приложимостта на резултатите от ранжирането на областните центрове по „налични функции“. Определените за нуждите на изследването функционални единици могат да бъдат използвани при изследването на различни ТЕ в страната.

Друга практическа насоченост на изследването е свързана с възприетия подход на анализ на взаимодействието между центрoвете от най-висок ранг (областните градове) и останалите общински центрове в съответната област. Той е приложим за нормативни цели при изследване на пространственото развитие на територията на различни административни области и при анализа на взаимодействието между центрoвете от различен ранг в техния обхват. Получените резултати от такъв тип изследвания са приложими при дефинирането на мерки в областта на ППл, съобразени с нуждите и спецификите на конкретните територии.